

Література

- Korunets I. V. Contrastive Typology of the English and Ukrainian Languages. — Вінниця, 2003. — С. 147—164.
- Аракин В. Д. Сравнительная типология английского и русского языков. — Л., 1979. — С. 216—247.
- Гак В. Г. Сравнительная типология французского и русского языков. — М., 1989. — С. 224—238.
- Швачко К. К. и др. Введение в сравнительную типологию английского, русского и украинского языков. — К., 1977. — С. 21—39.
- Волоцкая З. М. К сопоставительному изучению языков на словообразовательном уровне // Сопоставительное изучение словообразования славянских языков. — М., 1987. — С. 20—26.
- Ковалик І. І. Словотворча категорія назв абстрактних понять у східнослов'янських мовах у порівнянні з іншими слов'янськими мовами // Питання слов'янського мовознавства. — 1963. — № 7 — 8. — С. 42—64.
- Кубрякова Е. С. О путях изучения типологических особенностей языка в области словообразования // Структурно-типологическое описание современных германских языков. — М., 1966. — С. 74—113.
- Лопатин В. В. Основные единицы сопоставительного описания словообразовательных систем славянских языков // Сопоставительное изучение словообразования славянских языков. — М., 1987. — С. 46—53.
- Манучарян Р. Аспекты и вопросы сопоставительного изучения словообразования // Сопоставительное изучение словообразования славянских языков. — М., 1987. — С. 53—58.
- Милославский И. Г. О предмете сопоставительного словообразования // Сопоставительное изучение словообразования славянских языков. — М., 1987. — С. 58—62.
- Нещименко Г. П. О некоторых аспектах деривационного синтеза при сопоставительном изучении славянских языков // Сопоставительное изучение словообразования славянских языков. — М., 1987. — С. 62—73.
- Никитевич В. М. Сопоставительное изучение словообразования и номинативной деривации // Сопоставительное изучение словообразования славянских языков. — М., 1987. — С. 73—79.
- Савранчук К. Ф. Особенности функционирования словотвірних систем аглютинативних і фузійних мов // Проблеми зіставної семантики. — К., 2003. — Вип. 6. — С. 260—264.
- Тихонов А. Н. Словообразовательное гнездо как единица системы словообразования и как единица сравнительного изучения славянских языков // Сопоставительное изучение словообразования славянских языков. — М., 1987. — С. 104—111.
- Сопоставительная грамматика русского и украинского языка. — К., 2003. — С. 27—191.
- Харитончик З. А. О некоторых путях сопоставительного изучения словообразовательных систем // Сопоставительное изучение словообразования славянских языков. — М., 1987. — С. 111—116.

3.2. Морфологічні системи мов

Аспекти і константи
зіставного дослідження морфологічних систем

Грамаітичні явища різних мов можна зіставляти в трьох аспектах: у плані змісту, у плані вираження й у плані функціонування.

У плані змісту (грамаітичні значення, категорії) у мовах можуть бути такі розбіжності:

а) в одній мові є певна грамаітична категорія, в іншій її немає. Наприклад, в англійській, французькій, німецькій, румунській, шведській мовах є категорія детермінації (означеності/неозначеності), а в усіх слов'янських мовах, крім болгарської та македонської, її немає;

б) грамаітична категорія існує в певних двох чи більше мовах, але не збігається за обсягом і відтінками значення, за своїми різновидами (підвидами). Наприклад, категорія роду є в українській і французькій мовах, однак в українській мові є три роди (чоловічий, жіночий і середній), у французькій мові — тільки два (чоловічий і жіночий); категорії часу і способу є в українській та англійській мовах, але кількість часових форм і способів у них різні. Тип розбіжності, коли однотипні категорії мають різний обсяг змісту в двох мовах, є найпоширенішим.

У плані вираження розбіжності можуть стосуватися співвідношення між синтетичними й аналітичними засобами вираження. Однак не можна сплутувати синтетичні й аналітичні засоби мови з синтетичною й аналітичною будовою мови. Мов, у яких були б представлені лише синтетичні чи аналітичні засоби, немає. Про тип говорять на рівні структури мов, особливостей її організації, які виявляють спільність різних систем і розрізняють ці системи від мовних систем, що характеризуються іншою побудовою. Так, в українській і німецькій мовах є два основні способи словозміни — синтетичний (зовнішня і внутрішня флексія) й аналітичний (службові слова). В українській мові переважає синтетичний спосіб. Для німецької мови характерне більш-менш рівномірне поєднання синтетизму з аналітизмом, але німецькі аналітичні форми утворюються за допомогою закінчень службових слів, тобто є флективно-аналі-

тичними, на відміну, приміром, від англійської мови, в якій переважають суто аналітичні форми. Німецький артикль, за допомогою якого утворюються відмінкові форми, відмінюється; саме його закінчення виражає відмінок. Подібне спостерігається і в часових формах дієслів: допоміжні дієслова *sein, haben, werden*, змінюючись, виражають особу й число повнозначного дієслова за допомогою особових закінчень (пор.: укр. *книжка, книжки, книжці* тощо і нім. *das Buch, des Buches, dem Buch*; укр. *писатиму* і нім. *ich werde schreiben*).

У плані функціонування розбіжність може виявлятися:

а) у співвідношенні між граматиною і лексикою. Так, в українській мові форми однини і множини мають лише обчислювані іменники, категорію стану — тільки перехідні дієслова, ступінь порівняння — лише якісні прикметники. У деяких інших мовах (наприклад, французькій) лексико-граматичні категорії мають не такі жорсткі обмеження: слова набувають граматичних категорій, несумісних з їхньою семантикою, змінюючи при цьому своє значення (абстрактні іменники можуть набувати форми множини, неперехідні дієслова часто стають перехідними). Випадки, коли неперехідне дієслово може бути перетворене на перехідне, поширені в мові белла-кула (Західна Канада), індонезійській, арабській. Подібне явище спостерігається і в німецькій мові: *ins Zimmer treten* (неперех.) «входити в кімнату» — *das Zimmer betreten* (перех.) «входити кімнату», *ihm drohen* (неперех.) «загрожувати йому» — *ihn bedrohen* (перех.) «загрожувати йому». В українській мові така транзитивація неперехідних дієслів неможлива. Як одиничний приклад можна навести оказіональне розмовне *Його пішли з роботи*;

б) у вторинних функціях граматичних форм (використання у вторинних функціях різних частин мови, граматичних категорій, синтаксичних конструкцій). Пор.: англ. *They told me* «Мені сказали» і *I was told*, буквально «Я був сказаний».

Оскільки морфологічний рівень має різні одиниці (морфема, слово, граматичне значення, граматична категорія, частина мови тощо), то важливим є відбір констант для зіставлення. Одиниця зіставлення на морфологічному рівні повинна відповідати таким критеріям: мати функціональну подібність і охоплювати не оди-

ничні слова, а клас однорідних слів. Цим критеріям відповідає граматична категорія. Використання граматичних категорій як одиниць зіставлення не суперечить семантичному принципові зіставних досліджень, оскільки універсальність семантичних категорій простежується на рівні таких найбільш загальних категорій, як аспектуальність, темпоральність, модальність, персональність, стан, істота/неістота, означеність/неозначеність, якість, кількість, компаративність, посесивність, локативність тощо, більшість із яких є й граматичними категоріями. Відмінності морфологічних систем мов передусім полягають у способах вираження морфологічних значень, ширше — граматичних категорій.

Способи вираження граматичних значень у мовах світу

Подібні граматичні значення можуть виражатися різними формальними способами. Способи вираження граматичних значень є настільки суттєвими, що всі класифікації мов у структурній типології ґрунтуються переважно на цій ознаці.

Мовам світу властиві синтетичні й аналітичні способи вираження граматичних значень.

Синтетичні способи вираження граматичних значень. До них належать афіксація (суфіксація, префіксація, конфіксація, трансфіксація, нуль-афіксація, інфіксація, внутрішня флексія, наголос (супрафіксація), редуплікація, словоскладання, інкорпорація і суплетивізм). Суфіксація і префіксація як способи вираження граматичних значень різною мірою притаманні майже всім мовам світу.

Суфіксація (вираження граматичного значення за допомогою суфіксів) найпоширеніша в індоєвропейських і семітських мовах. Надзвичайно широко використовує суфікси для вираження граматичних значень ескімоська мова (в ній до двохсот словотвірних суфіксів, крім словозмінних суфіксів, які також є численними).

Префіксація (вираження граматичних значень дієслів за допомогою префіксів) найпоширеніша в індоєвропейських мовах: укр. *різати* — *врізати, зрізати, зарізати, нарізати, прирізати, розрізати, підрізати,*

надрізати, перерізати, дорізати тощо; нім. *gehen* «йти», *vergehen* «проходити», *entgehen* «відходити».

Конфіксація, або **циркумфіксація** (вираження граматичних значень комбінацією префікса і суфікса сукупно), особливо характерна для німецької мови. За її допомогою творяться пасивні дієприкметники: *tachen* «робити» — *gemacht* «зроблений», *fahren* «їхати» — *gefahren* «який приїхав». Із неіндоевропейських мов конфіксація широко представлена в сунданській мові: *kawadapaan* «будинок голови району», *karaton* «будинок царя», *piraraun* «той, якого треба зустріти», *ribawaun* «той, що треба нести».

Інфіксація (вираження граматичного значення за допомогою морфем, вставлених у середину слова) поширена в тагальській мові та мові сумо. Тагальськ. *sulat* «письмо» — *sumulat* «писати». У мові сумо інфікси використовуються для вираження граматичного значення посесивності (належності, присвійності): *suulu* «собака» — *suukilu* «мій собака», *suumalu* «твій собака», *suukalu* «його собака», *suukinalu* «наш собака»; *mistu* «кішка», *miskitu* «моя кішка», *mismatu* «твоя кішка», *miskatu* «його кішка», *miskinatu* «наша кішка». Як бачимо, тут інфікси вказують на граматичну особу й число.

Трансфіксація (вираження граматичних значень за допомогою афіксів, котрі, розриваючи корінь, що складається з одних приголосних, самі розриваються і служать «прошарком» голосних серед приголосних, визначаючи словоформу й оформляючи її граматично) характерна для семітських мов: давньоєвр. *gnob* «красити», *ганаб* «крав», *гонєб* «злодій», *гануб* «украдене»; араб. *катаба* «написав», *кутіба* «написаний», *кітібу* «той, що пише», *кітабу* «написання», *уктуб* «пиши»; ефіоп. (геєз.) *сайф* «меч», *асїаф* «мечі»; *мет* «чоловік», *атмат* «чоловіки»; *шак* «колючка», *ашвак* «колючки»; *кенф* «крило», *кенаф* «крила».

Нуль-афіксація (відсутність афікса в одній із форм парадигми за наявності афіксів в інших формах): укр. *стіна* (називний відмінок одиниці) — *стін*∅ (родовий відмінок множини), рос. *бел*∅ (називний відмінок одиниці чоловічого роду) — *бела* (називний відмінок одиниці жіночого роду). У тюркських мовах нульовий афікс є показником називного відмінка одиниці іменників: казах. *бала*∅ «дитина», *балага* «дитині», *балалар* «діти».

Внутрішня флексія (чергування звуків) характерна для індоевропейських мов: англ. *tooth* «зуб» — *teeth* «зуби», *goose* «гуска» — *geese* «гуси», *foot* «нога» — *feet* «ноги», *mouse* «миша» — *mice* «миші»; нім. *sehen* «бачити» — *sahen* «бачили», *springen* «стрибати» — *sprangen* «стрибали», *singen* «співати» — *sangen* «співали», *fahren* «їхати» — *fuhren* «їхали». У німецькій мові цей тип чергування, що має назву аблаут, охоплює 200 так званих сильних дієслів. У нахських мовах (чеченській, інгуській і бацбійській) аблаут служить для вираження точковості, завершеності, з одного боку, і повторюваності дії — з іншого: *maca* «кинь (один раз)» — *туйса* «кидай (багатократно)», *мала* «випий» — *мийла* «пий (багато разів)». У даргинській мові аблаут виражає протиставлення «імперфектив — перфектив»: *урсес* «літати» — *арсес* «полетіти», *бубкес* «умирати» — *бебкес* «померти».

Наголос, або **супрафіксація**, служить для вираження граматичного значення в тих мовах, які мають рухомий і нефіксований наголоси: укр. *рукі* (родовий відмінок одиниці) — *руки* (називний відмінок множини), *насіпáти* (недоконаний вид) — *насіпати* (доконаний вид). В осетинській мові за допомогою наголосу в іменниках виражається категорія детермінації (означеність/неозначеність): *фарéт* «(якась) сокира» — *фáрет* «(ця) сокира», *быдýр* «(якесь) поле» — *бýдыр* «(це) поле», *балáс* «(якесь) дерево» — *бáлас* «(це) дерево», *балóн* «(якийсь) голуб» — *бáлон* «(цей) голуб». Перенесення наголосу на один склад вліво в двоскладових іменниках виражає означеність. У тагальській мові за допомогою наголосу творяться «пасивні» прикметники від іменників: *hábi* «ткання» — *habi* «зітканий», *kálat* «розкидання» — *kalát* «розкиданий», *álat* «знання» — *alám* «відомий», *init* «жара» — *init* «зігрітий» [Мельчук 2001: 343]. Оригінальну функцію виконує наголос в сучасному івриті: перенесення наголосу в загальному іменнику або у прикметнику з останнього складу на попередній перетворює цей іменник чи прикметник у власну назву. Наприклад: *dvorá* «бджола» — *Dvóra* (жіноче власне ім'я), *sará* «жінка-міністр» — *Sára* (власне жіноче ім'я), *ha-tikvá* «надія» — *Ha-Tikva* (національний гімн Ізраїлю), *tová* «хороша» — *Tóva* (жіноче власне ім'я), *mizraxí* «східний» — *Mizráxi* (назва політичного руху). Перенесення наголосу в імені особи з останнього

складу на попередній виражає гіпокористичність (близькість, задушевність): *Avram, Barux, Xajim, Raxel* (звичайні імена) — *Ávram, Bárux, Xájim, Ráxel* (імена з відтінком інтимності, задушевності).

Редуплікація (повне або часткове повторення кореня, основи або цілого слова без зміни звукового складу або з частковою його зміною) в багатьох мовах служить для вираження граматичного числа (множини): індонез. *orang* «людина» — *orang-orang* «люди», *anak* «дитина» — *anak-anak* «діти», *pulan* «острів» — *pulan-pulan* «острови»; папаго *tini* «рот» — *tiitini* «роти»; самоанськ. *mate* «він умирає» — *tamate* «вони умирають», *alofa* «він любить» — *alolofa* «вони люблять». Редуплікація може також виражати повторення, тривалість, інтенсивність, аугментативність (збільшувальність) і демінутивність (зменшувальність), меліоративність (повагу, гіпокористичний характер), пейоративність (зневажливість), вищій ступінь якості та ін.: англ. (американський варіант) *data-shmata* «непридатні, нецікаві дані», *theory-shmeory* «погана, нецікава теорія», *book-shmook* «погана, нецікава книжка»; у мові кірибати *tang* «плакати» — *taatang* «знаходиться в стані плачу»; у мові кусайе *tuhlak* «струсити» — *tuhtuhlak* «струшувати знову і знову»; у мові мокіл *roar* «дрижати» — *roar-roar-roar* «продовжувати дрижати»; у мові дьїрбал *miyanday* «сміятися» — *miyamiyanday* «надто багато сміятися», *balgal* «бити» — *balgabalg* «бити дуже жорстоко»; тур. *beyaz* «білий» — *bembeyaz* «дуже білий», *temiz* «чистий» — *tertemiz* «дуже (зовсім) чистий»; казах. *кызыл* «червоний» — *кызыл-кызыл* «найчервоніший», *жаксы* «гарний» — *жаксы-жаксы* «найкращий»; угор. *elmen* «піти (куди-небудь)» — *elermen* «ходити (куди-небудь) час від часу», *belenez* «заглянути всередину» — *belebelenez* «заглядати всередину час від часу»; франц. *bouche* «рот» — *boubouche* «ротик», *balle* «м'яч» — *baballe* «м'ячик», *chien* «пес» — *chienchien* «песик», *père* «тато» — *pépère* «татко», *bête* «глухий» — *bébête* «глупенький», *con* «ідіотський» — *concon* (зменшувальний прикметник).

Суплетивізм (утворення граматичних форм одного й того самого слова від різних коренів або від різних основ) у мовах світу використовується для вираження: а) граматичного числа іменників (рос. *человек* — *люди*, *ребёнок* — *дети*; нім. *der Mensch* «людина» — *die*

Leute «люди»; франц. *œil* «око» — *yeux* «очі», лакськ. *џи* «кінь» — *dučri* «коні», *ššarssa* «жінка» — *qami* «жінки»; бурушаскі *heles* «хлопець» — *dúlašu* «хлопці», *dasén* «дівчина» — *gušerija* «дівчата»); б) ступенів порівняння прикметників і прислівників (укр. *добрий* — *кращий*, *позаний* — *гірший*; рос. *хороший* — *лучше*, *плохой* — *хуже*; англ. *good* «добрий» — *better* «кращий», *bad* «поганий» — *worse* «гірший»; франц. *bon* «добрий» — *meilleur* «кращий», *beaucoup* «багато» — *plus* «більше», *peu* «мало» — *moins* «менше»; угор. *sok* «багато» — *több* «більше»; ірл. *beag* «малий» — *lí* «менший», *fuiriste* «простий, легкий» — *usa* «простіший, легший»); в) часових форм дієслова (укр. *є* — *був*, англ. *I go* «я йду» — *I went* «я йшов», *I am* «я є» — *I was* «я був»; нім. *ich bin* «я є» — *ich war* «я був»; франц. *aller* «йти» — *irai* «пиду»; алб. *jar* «даю» — *dhashë* «(я) дав», *bie* «приношу» — *plura* «(я) приніс»); г) категорії виду дієслів (укр. *брати* — *взяти*; рос. *класть* — *положить*); ґ) категорії особи (нім. *ich bin* «я є» — *du bist* «ти є», *er ist* «він є»; англ. *I am* «я є» — *you are* «ти (ви) є» *he is* «він є»); д) категорії способу (лезг. *gu* «даю» — *se* «дай», *atu* «приходжу» — *ša* «приходь»).

Суплетивізм як єдиний спосіб вираження граматичних значень числа і відмінка характерний для особових займенників у індоєвропейських мовах (укр. *я* — *мене*, *вона* — *її*, *ми* — *нас*; нім. *ich* — *mich*, *sie* — *ihr*, *wir* — *uns*; англ. *I* — *me*, *she* — *her*, *we* — *us*; франц. *je* — *me*). Часто спостерігається він у перших двох порядкових числівниках у різних мовах (укр. *один* — *перший*; рос. *два* — *второй*; англ. *one* «один» — *first* «перший», *two* «два» — *second* «другий»; франц. *un* «один» — *premier* «перший»; угор. *egy* «один» — *első* «перший»; баскськ. *bat* «один» — *lehen* «перший»; руанда *mwe* «один» — *mbere* «перший»).

Аналітичні способи вираження граматичних значень. До них належать спосіб службових слів, спосіб інтонації та спосіб порядку слів.

Спосіб службових слів є найпоширенішим і охоплює всі мови. До службових слів відносять артиклі, прийменники та післяйменники, допоміжні слова, слова ступеня, «пусті слова», сполучники та частки.

Артиклі є в арабській, германських і романських мовах. Вони виконують такі функції:

1) виступають засобом частиномовного позначення. Приєднання артикля до неіменникових слів переводять

ці слова в іменники (явище конверсії): нім. *lesen* «читати» — *das Lesen* «читання», англ. *to walk* «гуляти» — *a walk* «гуляння, прогулянка», франц. *dîner* «обідати» — *le dîner* «обід»;

2) виражають граматичну категорію детермінації (означеності/неозначеності): нім. *das Buch* «(ця) книжка» — *ein Buch* «(якась) книжка», англ. *the tree* «(це) дерево» — *a tree* «(якесь) дерево», франц. *la table* «(цей) стіл» — *une table* «(якийсь) стіл», болг. *гората* «(цей) ліс» — *гора* «(будь-який) ліс», рум. *laptele* «(це) молоко» — *lapte* «(якесь) молоко»;

3) виражають категорію роду, числа і відмінка: нім. *der Deutsche* «німець» — *die Deutsche* «німкеня», *das Fenster* «вікно» — *die Fenster* «вікна», *der Tisch* «стіл», *dem Tisch* «столу», *den Tisch* «стіл» (знахідний відмінок).

Прийменники виражають відношення між словами в мовленнєвому ланцюжку, тобто вказують на відмінки іменника в тих мовах, де є відмінювання, а також здійснюють підрядний синтаксичний зв'язок усередині словосполучення і речення. У тих мовах, де немає відмінювання іменників, прийменники виконують функції відмінків (англ. *the book of my father* «книжка мого батька», франц. *la maison de son ami* «будинок мого друга»). Прийменники є в індоєвропейських, семітських та інших мовах. Таку саму функцію, як прийменники, в тюркських, фіно-угорських, іберо-кавказьких, монгольських та інших мовах виконують *післяйменники*: тур. *senden başka* «крім тебе» (буквально «тебе крім»), туркм. *пандан дашары* «понад план» (буквально «план понад»), угор. *a ház mellett kert* «сад біля дому» (буквально «дому біля сад»). Доведено, що існує взаємозалежність між наявністю в мові прийменників чи післяйменників та іншими її структурними особливостями. У мовах із переважаючим порядком слів «присудок — підмет — додаток» і з препозицією іменника в ад'єктивних конструкціях представлені прийменники (кельтські мови, арабська, полінезійські тощо), а в мовах з порядком слів «підмет — додаток — присудок» — післяйменники (тюркські, австралійські, баскська, бірманська та ін.). У деяких мовах, наприклад прибалтійсько-фінських, співіснують прийменники з післяйменниками. У німецькій мові постпозитивно можуть вживатися прийменники *zu, nach, gegenüber, entlang, wegen, hinauf* та ін.

Допоміжні дієслова служать для творення складних (аналітичних) дієслівних форм і використовуються як граматичний спосіб вираження категорій особи, числа, стану і способу в сучасних індоєвропейських мовах: укр. *буду писати, будеш писати*; англ. *I shall read* «буду читати», *I am reading* «читаю», *I have read* «я читав»; нім. *ich bin gegangen* «я пішов», *ich habe gelesen* «я прочитав», *schwarz werden* «чорніти», *schwarz machen* «чорнити».

Слова ступеня є способом творення ступенів порівняння прикметників і прислівників у мовах різних родин: укр. *більш зручний, менш вигідний, дуже цікавий*; англ. *more interesting* «цікавіший», *most interesting* «найцікавіший».

Сполучники виражають граматичні відношення між словами в реченні і між предикативними частинами речення.

Частки служать для вираження форм окремих морфологічних категорій. Наприклад, за допомогою частки *би / бы* в українській і російській мовах творяться форми умовного способу (*читав би, учил би*), а часток *хай, нехай* (рос. *да*) — форми наказового способу (*хай іде, да здравствує*). За допомогою часток виражаються також граматичні значення питальності, заперечення, неозначеності та модальності.

Інтонація є засобом вираження граматичних значень на рівні синтаксису. За її допомогою виражаються модальність речення, групування членів речення, розрізнення простого і складного речення, сурядності й підрядності, актуального членування речення, виділення вставних і вставлених слів та речень.

Спосіб порядку слів у деяких мовах розрізняє підмет і присудок (пор. *Буття визначає свідомість* і *Свідомість визначає буття*), означуване й означення (англ. *table tennis* «настільний теніс», *tennis table* «тенісний стіл»). Особливо важливе значення має зміна порядку слів у реченні в мовах із суворо фіксованим порядком слів (наприклад, англійській, французькій, німецькій). Якщо українське речення *Він давно захоплюється музикою* може мати без зміни свого смислу 24 варіанти (*Давно він захоплюється музикою, Музикою він захоплюється давно* і т. ін.), то у французькій, англійській, німецькій мовах усі такі варіанти або неправильні, або набувають іншого граматичного значення. Так, переста-

новка присудка перед підметом у простому розповідному реченні перетворює це речення у згаданих мовах на питальне (пор.: англ. *You are a student* «Ти студент» — *Are you a student?* «Чи ти студент?», нім. *Du gehest nach Hause* «Ти йдеш додому» — *Gehest du nach Hause?* «Чи ти йдеш додому?»).

Як свідчить наведений матеріал, не всі способи вираження граматичних значень властиві всім мовам. Якщо ж навіть певні способи притаманні різним мовам, то їх питома вага в кожній із них буде різною. Так, для англійської мови більш характерним є використання аналітичних форм (службових слів і порядку слів), для тюркських мов — синтетичних (суфіксації). В англійській мові прямий об'єкт відрізняється від непрямого порядком розташування: перший іде за другим (*I gave sister a book* «Я дав сестрі книжку»). Німецька мова використовує для цього морфологічні засоби: непрямий відмінок маркується закінченням давального відмінка, а прямий — знахідного (*Ich gab der Schwester ein Buch*). Для вираження означеності/неозначеності англійська мова використовує артиклі, а українська — порядок слів (*A woman came out of the house* — *Із дому вийшла жінка*; *The woman came out of the house* — *Жінка вийшла з дому*). Тому зіставлення способів вираження граматичних значень у різних мовах, виявлення їх функціонального навантаження становить значну наукову цінність для зіставного мовознавства.

Частини мови

Це класи слів, які виділяються на основі спільності їх семантичних, морфологічних і синтаксичних властивостей. Складність класифікації слів за частинами мови якраз і полягає в необхідності врахування перелічених трьох властивостей (різних критеріїв), які не накладаються один на одного. Німецький учений Я. Зюттерлін уважав, що це по суті три різні класифікації. Цим пояснюється те, що деякі вчені наполягали на врахуванні лише однієї ознаки. Так, П. Ф. Фортунатов такою ознакою уважав морфологічну, О. О. Шахматов — поняттєву (субстанція, властивість, дія чи стан), О. О. Потєбня та І. І. Мещанинов — синтаксичну. Однак сучасна теорія частин мови ґрунтується на вченні Л. В. Щерби, яке враховує три ознаки.

Виділення частин мови на основі змішаних критеріїв, спроба поєднати непок'єднане призводить до того, що традиційна граматики в своїх визначеннях частин мови «робить крен то в бік морфології, то в бік синтаксису, то в бік категоріального змісту. У підсумку жоден із цих принципів послідовно не витримується» [Кацнельсон 1972: 128].

Вузько морфологічний підхід до проблеми частин мови надається до синтетичних мов, однак він не справує щодо несинтетичних, особливо кореневих (ізолятивних) мов (китайської, англійської тощо). Стосовно них головним є синтаксичний підхід.

Морфологічний підхід важко застосувати й до аглютинативних тюркських мов. У цих мовах прикметники не змінюються і морфологічно не відрізняються від прислівників, а іменники у предикативній функції дістають особові закінчення.

Не можуть бути основними й лексико-семантичні (поняттєві) ознаки, бо до однієї частини мови належать слова з неоднорідним лексичним значенням (*ліс, біг, краса, десятка* тощо).

В. М. Жирмунський вважає традиційну класифікацію універсальною «... у своїй лексико-семантичній основі категорії частин мови, очевидно, мають універсальний характер. Це стосується не лише «основних частин мови» — іменників, прикметників, дієслів і прислівників, тобто розрядів слів із прямою предметною співвіднесеністю, а й напівформальних — займенників (замісників імен) і числівників (лічильних слів), суто формальних зв'язкових слів (типу прийменників і сполучників) і «емоційних сигналів» (типу вигуків)» [Жирмунський 1968: 24].

Е. Сепір стверджував, що справді універсальними частинами мови є лише ім'я і дієслово: «Який би невольний характер не мало в окремих випадках розрізнення імені й дієслова, немає такої мови, яка б нехтувала цим розрізненням. Що стосується інших частин мови, то жодна з них для життя мови не є обов'язково необхідною» [Сепір 1934: 93]. У зв'язку з цим С. Д. Кацнельсон зауважує, що традиційну класифікацію частин мови навряд чи можна прийняти за надійну основу для типології мов, виділивши з неї «лексико-семантичну основу» як універсальну для всіх мов. Універсальні й ідіоматичні ознаки настільки перемішалися в традиційному

вченні про частини мови, лексико-семантична характеристика частин мови в ньому так невиразно намічена, що прямо переносити її в типологію мов було б необережно [Кацнельсон 1972: 130].

Отже, частини мови в різних мовах є специфічними, тому виділити їх в усіх мовах за одним принципом неможливо. Навіть в одній і тій самій мові не всі частини мови виділяються за одним принципом (наприклад, займенники і числівники в українській та багатьох інших мовах, на відміну від іменників і дієслів, виділяються за однією семантичною ознакою).

Усі перелічені суперечності щодо класифікації слів за частинами мови не можуть заперечувати використання частин мови як об'єкта для зіставних досліджень. Оскільки розподіл слів за частинами мови є одним із способів категоризації й інтерпретації навколишнього світу, то зіставне вивчення частин мови може дати цінний матеріал для дослідження мовних картин світу. Так, із логічного погляду *радість, радісний, радіти, радісно* — це одне й те саме. Розрізняються ці слова «не логічно, а лише як акти розуміння одного й того самого явища» (О. Ф. Лосев). У першому слові факт дійсності постає як субстанція, в другому — як якість, у третьому — як дія, в четвертому — як спосіб дії. З цього погляду іменник є розуміння будь-чого в дійсності як субстанції: *стіл, квітка, вода* — субстанція, сприйнята як субстанція; *одиниця, десятка, сотня, тисяча* — кількість, сприйнята як субстанція; *ходіння, говоріння, читання* — дія, інтерпретована як субстанція; *хвороба, одужання, кваліть* — стан, інтерпретований як субстанція; *любов, ненависть* — стосунки, інтерпретовані як субстанція; *синь, голубинь, білизна, жовтизна* — ознака, інтерпретована як субстанція. Дієслово також є розуміння чого завгодно в дійсності як дії: *працювати* — дія, сприйнята як дія; *подвоїти, подесятирити* — кількість, інтерпретована як дія; *хворіти, одужувати* — стан, сприйнятий як дія, *любити, ненавидіти* — відношення, інтерпретоване як дія тощо. Така категоризація явищ у мовах світу має свої особливості, що й повинно стати предметом зіставних досліджень.

Мовознавці дійшли висновку, що неможливо побудувати однакою для всіх мов систему частин мови, бо в кожній мові є багато своєрідного в членуванні слів на

частини мови: 1) не в усіх мовах є одні й ті самі частини мови; 2) в різних мовах є суттєві відмінності в характерних ознаках однієї й тієї самої частини мови. Звичайна для європейських мов схема частин мови не підходить для багатьох мов Азії, Африки й Америки. Однак, незважаючи на те, що процедури виділення частин мови в різноструктурних мовах неоднакові, об'єктом зіставлення частини мови можуть бути завдяки наявності в їх основі деякого універсального принципу внутрішньої організації складної сукупності їх властивостей — кореляції між узагальненими, категоріальними значеннями частин мови, які традиційно визначаються як «предметність», «дія, процес», «ознака, якість», «ознака ознаки», «кількість» тощо, і їх функціями в комунікативних одиницях [Шкарбан 1985: 159].

Відмінності між частинами мови в різних мовах можуть стосуватися самого складу й обсягу окремих частин мови. Якщо основні частини мови — іменник і дієслово — виділяють у всіх мовах світу, що є відображенням універсальності функціонально-семантичних категорій субстанціональності й процесуальності, то у виділенні інших частин мови є розбіжності. Ці розбіжності можуть стосуватися: 1) наявності/відсутності якоїсь частини мови (у романських і германських мовах є така частина мови, як артикль, а в більшості слов'янських мов її немає; в англійській мові функцію слів-замісників виконують не тільки займенники, а й дієслово *do*, яке можна інтерпретувати як окрему частину мови — «здієслово» у випадках типу: *Do you speak English? — Yes, I do*; у китайській мові в окрему частину мови виділяють лічильні слова, у тюркських — зображувальні слова [Яхонтов 1968: 77; Кунгуров, Тихонов 1968: 254—258]); 2) об'єднання частин мови в більші категорії. Так, О. О. Драгунов, зіставивши частини мови китайської та російської мов за місцем у них прикметника, виявив, що на противагу індоєвропейським мовам, в яких прикметник, об'єднуючись з іменником та числівником, належить до класу імен, у китайській мові він, об'єднуючись із дієсловами, належить до складу предикативів. Граматичну близькість дієслів і прикметників, разом представлених іменникам, відзначено також у в'єтнамській, лаоській, тайській, кхмерській, бірманській та індонезійській мовах.

Основою для об'єднання іменників, прикметників і числівників у клас імен в індоевропейських мовах служить не спільність функцій, а формальна подібність (відмінюються за родами, числами й відмінками). Певну роль відіграє явище субстантивації прикметників у цих мовах. Однак якщо вийти за межі конкретного мовознавства і здійснити міжмовну конфронтацію цих частин мови, то з'ясується, що насправді об'єднує імена в різних мовах наявна в них функція виражати експлікандум (є уточнюваними словами). Іншими словами, називні слова відрізняються від імен у всіх мовах тим, що за своєю первинною функцією вони — експліканти. Далеко не однакою є чіткість меж між частинами мови в різних мовах. В англійській мові, наприклад, протиставлення прикметника й іменника зведене до мінімуму. У тюркських мовах є проблема виокремлення згадуваних вище зображувальних слів, тобто таких, які імітують звук або є «образними», в окрему частину мови. Ускладнюють класифікацію слів за частинами мови і явища переходу слів із однієї частини мови в іншу, що засвідчує існування більш-менш стабільних проміжних ланок між частинами мови.

Явище переходу слів із однієї частини мови в іншу притаманне мовам неоднаковою мірою. У тюркських, монгольських та тунгусо-маньчжурських мовах перехід іменників у прикметники та прислівники і навпаки має масовий характер. Поширеним є перехід слів із однієї частини мови в іншу в англійській мові (явище конверсії). Це дало підставу Ч. Хоккету виділити в англійській мові такі класи слів: NA «іменники-прикметники» (*American boys* «американські хлопці» — *an American* «американець»), NV «іменники-дієслова» (*a book* «книжка» — *to book smth* «записувати, реєструвати щось»), AV «прикметники-дієслова» (*clean hands* «чисті руки» — *to clean the room* «прибирати кімнату»), NAV «іменники-прикметники-дієслова» (*the fat of meat* «жир м'яса» — *fat meat* «жирне м'ясо» — *to fat (up) fowls* «відгодовувати свійських птиць»; пор. ще: *the blue of the sky* «голубинь неба», *the blue sky* «голубе небо», *to blue smth* «пофарбувати щось у голубий колір»). Отже, визначити частину мови в англійській мові можна лише у словосполученні чи реченні. У синтетичних мовах (українській, російській, польській тощо) визначити частину мови можна в ізольованому слові.

Існують також мови, в яких перехід слів із однієї частини мови в іншу не спостерігається або представлений дуже бідно. Так, у давньокитайській мові зовсім не було явища субстантивації, через що в ній відсутні абстрактні назви дій і якостей типу укр. *вчення, любов, мудрість, висота*. Абстрактні іменні значення виражалися предикативами [Яхонтов 1965: 42 і наст.].

Отже, найважливіші частини мови універсальні лише у вираженні ними базисних значень. У всьому іншому їх лексичний склад нестійкий і виявляє ідіоетнічні відхилення. Розподіл похідних (небазисних) значень за словами здійснюється в кожній мові своєрідно, що посилює різнобій у традиційній класифікації частин мови.

Найбільше відмінностей між мовами спостерігається не в складі частин мови, а в складі граматичних категорій і засобах їх вираження. У тагальській мові, наприклад, іменники й прикметники мають категорії способу, виду, стану, способу дії, хоч найповніше вони представлені в дієслові. Англійський іменник не має форм роду, а прикметник — роду і числа. Прикметники французької мови не змінюються за відмінками, не мають категорій роду (за винятком якісних), не мають синтетичних форм порівняння, рід і число виражаються одночасно й аналітично (за допомогою артиклів і займенників). Французький прикметник менш флективний, ніж український, але менш аналітичний, ніж англійський. В іспанській мові дуже обмеженою є кількість відносних прикметників. Відсутні відносні прикметники компенсуються іменними словосполученнями, в яких означальні функції передаються іменнику з прийменником (*дерев'яний стіл* — *una mesa de madera*, *під'їзна дорога* — *via de acceso*, *козяче молоко* — *leche de cabra*, *морський вітер* — *viento de mar*, *літній місяць* — *mes de verano*). У ролі означень виступають також інфінітиви (*друкарська машинка* — *máquina de escribir*). Своєрідністю іспанської мови є й те, що в ній наявні два інфінітиви — простий і складний. Простий інфінітив (*trabajar* «працювати», *comer* «їсти», *vivir* «жити») називає дію, яка відбувається одночасно з дією присудка, а складний (*haber trabajado*, *haber comido*, *haber vivido*) вказує на дію, яка завжди передує тому, що виражено присудком. У цій же іспанській мові немає зовсім збірних числівників. Замість них уживаються кількісні

числівники. Не має іспанська мова такої розгалуженої дієприкметникової системи, як українська чи особливо російська. У ній збереглися лише пасивні дієприкметники минулого часу, які утворюються від усіх без винятку дієслів. Англійське дієслово, на відміну від українського, має розвинуту систему часу, яка включає чотири групи часових форм дієслова: 1) неозначені (The Indefinite Tenses), 2) тривалі (The Continuous Tenses), 3) доконані (The Perfect Tenses), 4) доконані тривалі (The Perfect Continuous Tenses), однак форми зміни за особами й числами представлені тільки третьою особою однини.

Запитання. Завдання

1. За якими аспектами можна зіставляти морфологічні системи мов? Розкрийте кожен із аспектів зіставлення.
2. Що є основною одиницею зіставного вивчення мов на морфологічному рівні?
3. Охарактеризуйте способи вираження граматичних значень у різних мовах. Зіставте способи вираження граматичних значень в українській мові і тій іноземній мові, яку ви вивчаєте.
4. У чому виявляється специфіка частин мови в різних мовах? Як співвідноситься класифікація слів за частинами мови з мовною картиною світу?

Література

- Korunets I. V. Contrastive Typology of the English and Ukrainian Languages. — Вінниця, 2003. — С. 179—201.
- Жлуктенко Ю. О. Порівняльна граматики української та англійської мов. — К., 1960. — С. 36—37, 48—53, 55—69, 96—117.
- Аракин В. Д. Сравнительная типология английского и русского языков. — Л., 1979. — С. 92—112.
- Гак В. Г. Сравнительная типология французского и русского языков. — М., 1989. — С. 80—99.
- Швачко К. К. и др. Введение в сравнительную типологию английского, русского и украинского языков. — К., 1997. — С. 79—82.
- Алиева Н. Ф. Удвоение как грамматический способ (на материале языков Юго-Восточной Азии) // Морфема и проблема типологии. — М., 1991. — С. 220—255.
- Гухман М. М. О единицах сопоставительно-типологического анализа грамматических систем родственных языков // Структурно-типологическое описание современных германских языков. — М., 1966. — С. 22—33.

Жирмунский В. М. О природе частей речи и их классификации // Вопросы теории частей речи (на материале языков различных типов). — Л., 1968. — С. 7—32.

Кунгуров Р. К., Тихонов А. Н. Изобразительные слова как самостоятельная часть речи // Вопросы теории частей речи (на материале языков различных типов). — Л., 1968. — С. 254—258.

Муховецький А. М. Принципи контрастивного дослідження дієслівних систем // Нариси з контрастивної лінгвістики. — К., 1979. — С. 24—34.

Шкарбан Л. И. К вопросу о типологии систем частей речи (на материале языков Юго-Восточной и Восточной Азии) // Лингвистическая типология. — М., 1983. — С. 159—170.

Яхонтов С. Е. Понятие частей речи в общем и китайском языкознании // Вопросы теории частей речи (на материале языков различных типов). — Л., 1968. — С. 70—79.

3.3. Грамматичні категорії

Загальна характеристика граматичних категорій

Грамматична категорія — це система протиставлених рядів граматичних форм із однорідними значеннями. У цій системі визначальною є категоріальна ознака (наприклад, узагальнене значення часу, особи, стану тощо, яке об'єднує систему значень окремих часів, осіб, станів і систему відповідних форм). Необхідною ознакою граматичної категорії є єдність значення і його вираження в системі граматичних форм як двосторонніх мовних одиниць.

Мови світу різняться за кількістю і складом граматичних категорій. Так, специфічною, наприклад, для слов'янських є категорія дієслівного виду, в іберо-кавказьких мовах є категорія «граматичного класу» — людини або речі, в японській і корейській мовах — категорія ввічливості. Відрізняються мови і за кількістю протиставлених членів усередині категорій (в англійській мові є два відмінки, в німецькій — чотири, в російській — шість, в українській — сім, у дагестанських мовах — до сорока; в українській мові є три роди, у французькій — два). У болгарській мові, крім звичайних для багатьох мов дійсного, умовного і наказового способів, є ще переповідний спосіб (коментатив). Тому, зіставляючи граматичні категорії в різних мовах, слід враховувати весь обсяг протиставлень, у яких вони беруть участь. Одна річ, коли, наприклад, у мові пасив-

ний стан протиставляється тільки активному, і зовсім інша, коли в мові пасивний стан протиставляється кільком станам. На важливості врахування цього в зіставних дослідженнях акцентував Б. Уорф [Уорф 1972: 44—60].

Мови різняться й тим, які частини мови мають ту чи іншу категорію. У ненецькій мові, наприклад, іменник має категорії особи і часу, а в тагальській мові іменник і прикметник мають категорії способу, виду, стану, способу дії.

Доведено, що існує залежність між граматичними категоріями (їх складом і способом вираження) і типом мови. Так, синтетичні мови значно багатші на граматичні категорії від аналітичних. У флективних мовах наявний синкретизм афіксального вираження значень відмінка й числа, а в аглютинативних мовах — окреме (нарізне) їх вираження. У флективно-синтетичних мовах граматичні категорії мають обов'язкове вираження, а в ізолятивних мовах формальне вираження граматичних категорій не є обов'язковим у всіх випадках. Так, у китайській мові іменники без показника множини *-мень* можуть позначати одну особу і багато осіб.

Категорія роду

Категорія роду — граматична категорія, сутність якої полягає в розподілі слів або форм за двома чи трьома класами, традиційно співвідносними з ознаками статі або їх відсутністю. Це одна з найменш логічних і найбільш непередбачуваних категорій. Семантичні основи цієї категорії не завжди чіткі. В одних мовах в її основі проглядають відмінності статі, в інших приєднуються відмінності істоти/неістоти, розумності/нерозумності, а ще в інших — ознаки форми, величини, будови предметів тощо. При цьому класифікація слів за родами часто буває непослідовною і невмотивованою.

Термін *категорія роду* застосовують переважно до індоевропейських і семітських мов, оскільки в них ця категорія якоюсь мірою ґрунтується на статевих відмінностях. Стосовно інших мов вживають термін *категорія класу*.

Категорія роду має формальний характер (виконує формальні функції). Лише в частині іменників відображені справжні статеві відмінності (в назвах людей і деяких тварин). Відмінності статі, істоти/неістоти, особи/

неособи відступають на другий план, перетворюючись на ознаки належності іменників до певних класів (див.: укр. *дівча*, нім. *das Mädchen* позначають жіночу стать, але належать до середнього роду). Тут головним є належність кожного іменника до певного класу, а скільки в мові таких класів і як вони мотивовані, не так важливо [Кацнельсон 1972: 22]. У назвах неістот категорія роду позбавлена співвідносності з біологічною статтю; вона виступає як суто формальна, суто граматична, через що один і той самий предмет, одне й те саме поняття навіть у близькоспоріднених мовах можуть позначатися іменниками різного роду. Пор.: укр. *стен* (чоловічий рід) — рос. *стеня* (жіночий рід), укр. *посуд* (чоловічий рід) — рос. *посуда* (жіночий рід), укр. *мозоль* (чоловічий рід) — рос. *мозоль* (жіночий рід), укр. *проблема* (жіночий рід) — польськ. *problem* (чоловічий рід), укр. *виделка* (жіночий рід) — білор. *відэлец* (чоловічий рід), франц. *le froid* «холод», *le chaud* «тепло» (чоловічий рід) — прованс. *la fre*, *la caud* (жіночий рід), франц. *un arbre* «дерево» (чоловічий рід) — порт. *uma árvore* (жіночий рід), франц. *le nez* «ніс» (чоловічий рід) — ісп. *la nariz* (жіночий рід), франц. *le pain* «хліб» (чоловічий рід) — рум. *pînea* (жіночий рід), франц. *la mer* «море» (жіночий рід) — італ. *il mare*, порт. *o mar* (чоловічий рід), франц. *la dent* «зуб» (жіночий рід) — ісп. *el diente* (чоловічий рід), ісп. *la flor* «квітка» (жіночий рід) — італ. *il flore* (чоловічий рід). Хитання в роді часто має місце і всередині однієї й тієї самої мови: укр. *барліг* і *барлога*, *округ* і *округа*, *птаха* і *птаха*, *зал* і *зала*, *клавіш* і *клавіша*, *ковил* і *ковила*, *філіал* і *філія*, *плес*, *плеса* і *плесо*; рос. *жираф* і *жирафа*, *скурд* і *скурда*, *ставень* і *ставня*; нім. *Bereich* «область, район, зона» (чоловічого і середнього роду), *Hirse* «просо» (чоловічого і жіночого роду), *Zierat* «прикраса, оздоблення, орнамент» (чоловічого, жіночого і середнього роду). Як і в українській та російській, у німецькій мові інколи слова мають варіанти закінчень і відповідно різний рід: *Ritz* «щілина, тріщина, подряпина» (чоловічий рід) — *Ritze* (жіночий рід), *Spalt* «щілина» (чоловічий рід) — *Spalte* (жіночий рід), *Rohr* «труба» (середній рід) — *Röhre* (жіночий рід).

Рід є живою категорією, тому може змінюватися. Так, у німецьких словниках XIX ст. слово *Barrage* «бар'єр, загорожа, перепона» кваліфікувалося як іменник чоловічого і жіночого роду, а *Chanson* «(жанрова) пісня» — як іменник жіночого і середнього роду. Тепе-

рішні словники за першим словом закріпили жіночий рід, а за другим — середній, тому форма роду цих слів виконує суто формальну функцію, цілком спустошену в семантичному аспекті.

Формальний характер категорії роду виявляється також у тому, що вона охоплює й такі частини мови, як прикметник, числівник, займенник, деякі форми дієслова, що зумовлено необхідністю узгодження слів у роді. Для узгодження з іменником означувальне слово повинно мати форми всіх наявних у мові родів (класів). Рід для нього є не класифікаційною (що характерно для іменника), а словозмінною категорією. При цьому тип узгодження та обсяг їх використання неоднакові в різних мовах. Якщо, скажімо, узгодження кількісних числівників в українській мові представлено кількома прикладами (*один олівець, одна лінійка, одне слово, два сини, дві доньки*), то в корейській мові кожен числівник отримує суфікс того класу, до якого належить ім'я обчислюваного предмета [Холодович 1954: 49—50, 70—71]. В іспанській мові з іменником у роді узгоджуються тільки ті прикметники, які в чоловічому роді мають закінчення *-o* (*elcuaderno blanco* «білий зошит», *la mesa negra* «чорний стіл»), інші прикметники мають одну форму для всіх родів. На відміну від української мови дієслова в іспанській мові не мають форм роду. У французькій мові не змінюються за родами відносні прикметники: *véritable* «істинний, -а», *mondial* «світовий, -а», *individuel* «індивідуальний, -а». У німецькій мові узгодження в роді відбувається тільки з прикметниками в неозначеній формі (*ein schöner Garten* «гарний сад», *eine schöne Blume* «гарна квітка», *ein schönes Mädchen* «гарне дівча»). Прикметники в означеній формі категорії роду не виражають (*der schöne Garten, die schöne Blume, das schöne Mädchen*). Не узгоджуються в роді в німецькій мові порядкові числівники і дієприкметники. В українській і російській мовах роду не мають іменники *pluralia tantum*, а в іспанській мові мають: *los grillos* «кайдани», *los alicates* «плоскогубці», *los bártulos* «пожитки» (чоловічий рід), *las esposas* «наручники», *las serraduras* «опилки», *las gafas* «окуляри» (жіночий рід).

У мовах, які мають категорію роду, співвідносну з ознаками статі, виділяють два (чоловічий і жіночий) або три роди (чоловічий, жіночий і середній; останній ще називають нейтральним, або ніяким). Відсутність

чітких формальних показників роду в іменниках зумовило утворення проміжного класу слів — спільного роду (див. укр. *сирота, бідолаха, нероба, непосида, гуляка, волоцюга* тощо, які позначають осіб чоловічої та жіночої статі). Вони мають двояке узгодження залежно від статі особи, до якої вони відносяться (*нещасний / нещасна сирота, такий/така непосида*).

Категорія роду наявна не в усіх мовах. Вона характерна для більшості індоєвропейських і семітських мов; цілком відсутня в аглютинативних мовах — тюркських, монгольських, фіно-угорських і японській. Різний ступінь збереження категорії роду в індоєвропейських мовах перебуває у прямій залежності від стійкості синтетизму. У сучасних індоєвропейських мовах трапляються три родові (слов'янські, німецька і шведська мови) і двородові системи (романські та іранські мови).

Розвиток аналітизму в англійській мові спричинив втрату родових протиставлень (у давньоанглійській мові вони були). На зміну категорії роду сформувалася нова категорія активності/пасивності. Активні іменники виступають у функції підмета, керують додатком і співвідносяться з особовими займенниками *he* і *she*, а також здатні приєднувати морфему *'s* і заміщуватися відносним займенником *who*, тобто це іменники, які позначають людей (осіб). Пасивні іменники, будучи суб'єктом речення, не вимагають додатків, співвідносяться із займенником *it*, не здатні приєднувати присвійну морфему *'s* і заміщуватися відносним займенником *which*.

Є й інша інтерпретація цього явища. В. О. Виноградов уважає, що рід в англійській мові перетворився на приховану категорію, яка виявляється тільки через анафоричні займенники *he, she, it*.

Значно зруйнована категорія роду в іранських мовах (у деяких із них утрачена повністю), що також пов'язано з розвитком аналітизму.

Категорія роду в кожній мові має формальне вираження. Так, в українській мові нульова морфема в початковій формі іменника є показником чоловічого роду (*брат, день*), флексії *-o, -e* — показником середнього роду (*золото, поле*), флексії *-a, -я* — показником жіночого роду (*веселка, праця*). В окремих випадках (йдеться про збіг закінчень іменників різного роду) виразником роду

є тільки синтаксичний зв'язок із іншими словами в реченні та семантика слів (див.: *xata* і *Микита, батько і село*). Це ж стосується і невідмінюваних запозичених іменників (*гарне трюмо, молодий кенгуру*). Подібна картина спостерігається в інших слов'янських мовах. У болгарській і македонській мовах, крім флексій, на рід вказують постпозитивні артиклі (болг. *човекът, гора-та, млякото*).

Із романських мов виразні формальні засоби вираження категорії роду має іспанська мова. Рід іменників — назв істот в іспанській мові виражається опозицією закінчень *-o, -a* (*lobo* «вовк» — *loba* «вовчиця», *maestro* «вчитель» — *maestra* «вчителька»). Ці ж закінчення використовуються для вираження роду прикметників (*blanco* «білий» — *blanca* «біла», *bueno* «хороший» — *buena* «хороша»); опозицією закінчень *-e, -a* (*serviente* «слуга» — *servienta* «служниця»); опозицією нульове закінчення — закінчення *-a* (*señor* «сеньйор» — *señora* «сеньйора», *pintor* «художник» — *pintora* «художниця»); різними суфіксами (*héroe* «герой» — *heroína* «героїня», *gallo* «півень» — *gallina* «курка», *actor* «актор» — *actriz* «актриса», *poeta* «поет» — *poetisa* «поетка», *dugue* «герцог» — *duguesa* «герцогиня»). У деяких випадках рід виражається суплетивно (*padre* «батько» — *madre* «мати»). Крім закінчень, кожен іменник вживається з артиклем, який також вказує на рід: *el, un* (чоловічий рід), *la, una* (жіночий рід), наприклад *el (un) libro* «книжка» (чоловічий рід) — *la (una) carta* «лист» (жіночий рід). Отже, рід в іспанській мові має подвійне вираження: виражається одночасно синтетично й аналітично. В іспанській мові на відміну від слов'янських рід мають навіть іменники *pluralia tantum*: *los grillos* «кайдани», *los alicates* «плоскогубці», *los bártulos* «пожитки» (чоловічий рід) — *las esposas* «наручники», *las gafas* «окуляри» (жіночий рід). Крім цього, в іспанській мові рід розрізняється в особових займенниках першої і другої особи множини, що є дуже рідкісним явищем: *nosotros* «ми-чоловіки» — *nosotras* «ми-жінки», *vosotros* «ви-чоловіки» — *vosotras* «ви-жінки». Рід в особових займенниках серед живих мов, крім іспанської, виявлено в арабській мові для другої особи однини: *anta* «ти-чоловік» — *anti* «ти-жінка». У мертвій тохарській мові родові відмінності були в першій особі

однини: *ñäs* «я-чоловік» — *ñuk* «я-жінка» [Мельчук 1998: 205—206].

Подібна картина спостерігається в італійській мові. Більшість італійських іменників мають чіткі показники граматичного роду — закінчення *-o* для чоловічого роду, *-a* для жіночого: *libro* «книжка», *naso* «ніс», *salto* «стрибок» (чоловічий рід) — *casa* «дім», *lana* «шерсть», *strada* «дорога» (жіночий рід). Менш поширене закінчення *-e*, яке оформляє іменники двох родів: *fiore* «квітка», *mare* «море», *miele* «мед» (чоловічий рід) — *neve* «сніг», *corte* «двір», *parte* «частина» (жіночий рід). Однак у всіх випадках на рід також вказують артиклі *il, un* (чоловічий рід) — *la, una* (жіночий рід).

Французька мова через фонетичну стертість флексії переважно позбавлена чітких показників роду. Рід тут виражається аналітично за допомогою артиклів *le, un — la, une*: *un (le) frison* «завиток, локоп» (чоловічий рід) — *une (la) maison* «будинок» (жіночий рід), *le camarade* «товариш» — *la camarade* «товаришка», *le domestique* «слуга» — *la domestique* «служниця». У деяких випадках використовуються суфікси жіночого роду (*negre* «негр» — *negresse* «негритянка», *maître* «господар» — *maîtresse* «господиня», *acteur* «актор» — *actrice* «актриса») та чергування суфікса чоловічого роду *-(t)eur* і жіночого роду *-(t)euse* (*voleur* «зłodій» — *voleuse* «зłodійка», *menteur* «брехун» — *menteuse* «брехунка»). Як дублюючий засіб вираження роду у французькій мові може використовуватися чергування кінцевих приголосних кореня (*le veuf* «вдовець» — *la veuve* «вдова»), чергування «нуля» (буква не читається в словах чоловічого роду) з приголосним (читається буква перед кінцевим «німим *e*»: *le chat* «кіт» — *la chatte* «кішка»), чергування назагізованого голосного зі звукосполученням «голосний і приголосний [n]» (*le chien* «кобель» — *la chienne* «сука») [Широкова 2000: 146].

Серед романських мов особливою стосовно вираження роду є румунська мова. На відміну від усіх інших романських мов у румунській є не два, а три роди — чоловічий, жіночий і середній. Іменники чоловічого і середнього роду закінчуються на приголосний і *-u*, а жіночого — на *-ă, -ă, -eă*. Своєрідність середнього роду в тому, що іменники цього роду в однині мають усі ознаки чоловічого роду (закінчення, артиклі, детермінативи, способи узгодження), а в множині — жіночого. Іншим засо-

Інші російські поети (Ф. І. Тютчев, А. М. Майков), перекладаючи цей вірш, замінили слово *сосна* на *кедр*, яке не є відповідником слова *Fichtenbaum*, але у зв'язку зі своєю родовою належністю відповідає загальній ідеї оригіналу вірша.

Категорія роду в слов'янських мовах пов'язана з лексико-граматичними категоріями істоти/неістоти, особи/неособи. Ці категорії разом із родом утворюють єдину категорію узгоджувального класу. Істотою і особою вважається все, що ними є в дійсності (назви людей і тварин), а також усе те, що може в певних умовах вважатися таким. Так, в українській мові, крім реальних істот (*чоловік, вовк, горобчик*), як істоти інтерпретуються іменники *гопак, туз* (у знахідному відмінку мають таке саме закінчення, як у родовому: *танцювати гопак, побити туза*). Подібне спостерігається в російській (*танцевать трепака, взять туза*) і польській мовах (*grać poloneza, tańczyć walca*). Засоби вираження категорії істоти/неістоти в різних мовах не збігаються і не завжди суворо лімітовані. У білоруській мові, наприклад, як показник істоти можна розглядати закінчення *-a*, протиставлене закінченню *-u* в родовому відмінку однини іменників чоловічого роду, однак це саме закінчення мають назви конкретних об'єктів і назви місяців. В українській мові це закінчення має ще ширша група іменників, хоча назви істот послідовно вживаються лише з *-a*. У російській мові закінчення *-a, -u* виконують зовсім іншу функцію. Значно чіткіше категорія істоти/неістоти диференціюється в польській і чеській мовах. У польській мові в родовому відмінку чоловічого роду неістот переважно виступає закінчення *-u* (*brzeg* «берег» — *brzegu, bukiet* «букет» — *bukietu, Londyn* «Лондон» — *Londynu*). У чеській мові назви істот у давальному і місцевому відмінках однини здебільшого мають закінчення *-ovi*. Інший засіб вираження цієї категорії — це синкретизм знахідного і родового відмінків для назв істот чоловічого роду і знахідного та називного — для назв неістот (пор.: *бачу хлопця / хлопців, пса / псів, горобця / горобців — бачу степ / степи, стіл / столи*). У множині цій закономірності підлягають не тільки іменники чоловічого роду, а й жіночого та середнього (*вітаю друзів, гостей, бачу лисиць, орлят, але бачу столи, стіни, вікна*). Це стосується білоруської, польської, сербської, словацької і словенської мов; винятком є чеська мова:

Znám ty chudé muže «Знаю тих бідних людей», де назва особи *muže* у знахідному відмінку має закінчення називного відмінка. Якщо класифікувати слов'янські мови за способом вираження категорії істоти/неістоти, то ця класифікація не збігається з їхньою генетичною класифікацією. Серед східнослов'янських мов українська і білоруська мови відокремлюються від російської, а в західнослов'янській групі словацька мова — від близької їй чеської й примикає до польської [Ельмслев 1972: 140—141].

Із неслов'янських мов категорію істоти/неістоти виявлено в алгонкінській групі мов, у мові наррангест, делаварській, чирокі, майя, кіче, тотонахській, самотекській, тараск, паес, юнка (родина мучик) і міштекських мовах. У деяких мовах із іменними класами, наприклад у мові банту, категорія істоти/неістоти перебуває на стадії становлення.

У назвах істот наявні категорії особи/неособи. Так, у польській мові назви осіб і неосіб чітко диференціюються в знахідному відмінку множини в чоловічому роді (пор. *widzę psy* «бачу псів, буквально: бачу пси», але *widzę chłopów* «бачу селян»). Крім того, назви осіб чоловічого роду в називному і кличному відмінках можуть мати закінчення *-owie*, яке водночас виражає відтінок поваги (*panowie, bratowie* тощо).

У мовах світу трапляються й складніші (розгалуженіші) розподіли іменників на класи. Так, у деяких нахсько-дагестанських мовах є протиставлення істот і неістот, в класі істот — осіб і неосіб, а в класі осіб — класів чоловіків і жінок. Можна стверджувати, що і в польській мові виділяється особово-чоловічий рід: у знахідному відмінку множини назви осіб чоловічого роду мають закінчення родового відмінка, тоді як іменники жіночого роду й іменники — назви неосіб мають закінчення називного відмінка (*widzę robotników* «бачу робітників», але *widzę koty, kobiety* «буквально, бачу коти, жінки»). Дехто вважає, що аналогічна категорія є в російській мові, де вона не має такого явного граматичного вираження і тяжіє до прихованих категорій (пор. *четверо друзей* при неможливості **четверо подруг*). Подібне, але яскравіше виражене наявне в ірокезькій мові, де в іменниках розрізняють два класи — вищий (назви чоловіків) і нижчий (назви жінок, тварин і речей) [Ельмслев 1972: 119]. Є мови, які не мають категорії ро-

ду, однак розрізняють особу і неособу. Так, в угорській мові категорія особи знаходить своє вираження у збірних числівниках, які сполучаються тільки з назвами людей, і у використанні особового займенника третьої особи *ő* (однина) і *ők* (множина) тільки за вказівки на людей, а для неособових імен використовуються вказівні займенники *az, ez*. Крім цього, в різних мовах світу особу/неособу розрізняють за допомогою займенників *xto* і *що* (фінська, угорська, китайська, тайська, грузинська та інші мови, тобто майже всі мови, де в анафоричному займеннику не розрізняються «він» і «вона»). Це розрізнення втрачене в литовській мові, де займенник *kas* уживається в значенні «хто» і «що».

Крім згаданих мов, розрізнення особи і неособи виявлено в мовах міскіто, науатль і тамільській.

Лексико-граматичні категорії істоти/неістоти, особи/неособи з семантичного погляду можна порівняти зі словами класифікаторами, зокрема з нумеративами, які в деяких мовах (китайській, тайській, японській, малайській) супроводжують обов'язково сполучення числівника з іменником, вказуючи на семантичний клас останнього (предмети круглі, плескати, продовгувати тощо). У цих мовах кажуть приблизно так: *три квітки тюльпана, три тваринні коні, три круглі предмети кільця*. У мові суахілі виділяють такі класи слів, як люди, тварини, дерева, частини тіла, абстрактні поняття тощо.

Категорія числа

Категорія числа — це категорія, яка виражає кількісну характеристику предметів і належить до більш загальної мовної категорії кількості поряд із лексичним вираженням числа (*сотня, тисяча, єдиний, багато* тощо).

Як незалежна граматична категорія вона властива іменникам і особовим займенникам (а в деяких мовах і займенникам типу *xto, що*; в англійській мові форми числа мають тільки займенники *yourself — yourselves, other — others, this — these, that — those*). В інших частинах мови, де є ця категорія, вона належить до синтаксичних (узгоджувальних). Отже, змістові функції числа стосуються лише іменників, та й то не всіх (необчислювані імена не мають змістової функції числа) і незначної

кількості займенників-іменників і до узгоджуваних із ними слів прямого відношення не мають. Якби не узгодження, то категорія числа у функції квантитативної актуалізації була б обмежена тільки обчислюваними іменами і не могла б бути ознакою іменників як частини мови. Правда, узгоджувальна категорія числа властива не всім мовам. В аналітичних мовах вона може виявлятися в окремих випадках. Наприклад, в англійській мові прикметники й займенники не узгоджуються в числі з іменниками. Пор.: *new library* «нова бібліотека» — *new libraries* «нові бібліотеки», *big school* «велика школа» — *big schools* «великі школи», *my book* «моя книжка» — *my books* «мої книжки». Що ж до дієслів, то узгоджується лише дієслово *be* (*I am — we are, I was — we were*). Немає узгодження в числі іменників і особових форм дієслів також у шведській, норвезькій і датській мовах.

Структура категорії числа в різних мовах має неоднаковий склад. Найпоширенішою є бінарна структура (опозиція однини і множини). Вона засвідчена в більшості сучасних індоєвропейських мов, в урало-алтайських, картвельських, нахсько-дагестанських, у мовах банту, в баскській та ін. Однак у деяких мовах є три форми (однина, двоїна і множина в старослов'янській, давньоруській, давньогрецькій, давньогерманських і санскритській мовах та сучасних семітських, коряцькій і аліаторській мовах) і чотири (однина, двоїна, троїна і множина в папуаських мовах ава, кіуаї, біака):

	однина	двоїна	множина
старослов'янська мова	<i>жена</i>	<i>женѣ</i>	<i>жены</i>
	<i>рабъ</i>	<i>раба</i>	<i>раби</i>
арабська мова	<i>qalam</i> «олівець»	<i>qalamān</i>	<i>aqlām</i>
	<i>dars</i> «урок»	<i>darsān</i>	<i>durūs</i>
коряцька мова	<i>вала</i> «ніж»	<i>валат</i>	<i>валав</i>
	<i>титине</i> «голка»	<i>titum</i>	<i>tituv</i>

У деяких мовах, наприклад у мові хануноо (Філіппіни), двоїна представлена тільки в особових займенниках: *mih* «ми» (ексклюзив) — *tah* «ми» (двоїна) — *tam* «ми» (інклюзив).

	однина	двоїна	троїна	множина
мова ава	<i>ija</i> «пес»	<i>ijatade</i>	<i>ijatado</i>	<i>ijamadi</i>
	<i>poedah</i> «свиня»	<i>poedahtade</i>	<i>poedahtado</i>	<i>poedahtadi</i>

У мові хопі також є чотири форми числа, але організовані дещо по-іншому: однина, двоїна, паукальне чис-

ло (декілька, небагато об'єктів), множина. Існує така імплікаційна універсалія: якщо в мові є двоїна, то в ній є також одина і множина, якщо є троїна, то є також одина, двоїна і множина. Зворотне формулювання буде неправильним. Скільки таких «неоднинних» чисел у мові, передбачити не можна, бо, крім суворо обов'язкових закономірностей у системі мови, діють закономірності ймовірнісного характеру, що допускають ряд можливостей, які по-різному реалізуються в мовах.

У деяких мовах, наприклад у хауса, є подвійна або навіть потрійна множина: *dōkī* «кінь» — *dāwāki* «коні» — *dāwākai* «коні» (подвійне вираження множини: за допомогою апофонії *ō* → *awa* і суфікса *-ai*; *gōnā* «поле» — *gōnāki* «поля» — *gōnākai* «поля» (подвійне вираження множини: за допомогою суфіксів *-ki* і *-ai*; *dūtsē* «камінь» — *dūwātsū* «камені» — *dūwāwātsai* «камені» (потрійна плюралізація: за допомогою апофонії *ū* — *ūwā*, редуплікації *ūwā* → *ūwarwa* і суфікса *-ai*). Друга множина ніби плюралізує вже плюралізовану основу і тим самим імплікує «ще більшу кількість», тобто звичайна множина *dāwākī* означає просто «коні», а подвійна множина *dāwākai* означає «багато коней» [Мельчук 1997: 253].

Корелятивні числові форми утворюються від іменників на означення обчислюваних предметів.

Способи вираження числа визначаються особливостями мовного типу; при цьому спостерігається обов'язкове і факультативне вираження, яке залежить від того, виражається ця категорія аналітично чи синтетично. Головна відмінність аналітичної категорії числа від синтетичної полягає в тому, що перша реалізується за допомогою однозначних форм, які використовуються тільки там, де це необхідно, де цього вимагають ситуативні й контекстуальні умови, а друга виконує декілька функцій синкретично й вживається автоматично, незалежно від того, вимагає цього контекст чи ні.

У багатьох мовах із аналітичною категорією числа саме слово не виражає ні одиничності, ні множинності. Так, у корейській мові слово *мал* означає «кінь» і «коні», *чин* — «будинок» і «будинки». У мовленні граматичне число множини виражається за допомогою показника *-тил* лише тоді, коли це необхідно [Холодович 1954: 51]. Подібне спостерігається в гуарані, японській і китайській мовах, де число реалізується в контексті за

допомогою різних лексичних і грамаіичних засобів. З огляду на це синтетичні мови характеризуються значною надлишковістю у вираженні числа. Так, в українському реченні *Усі маленькі діти вчаться* і в його іспанському відповіднику *Todos los chinos jóvenes estudian* множина виражається у кожному слові (відповідно в українській мові чотири рази, а в іспанській п'ять разів). Тут число виступає як морфологічна узгоджувальна категорія і його вираження утворює грамаіичний плеоназм (надлишковість виразових засобів).

Грамема однини у мовах світу має різне вираження. Найчастіше вона виражається нульовою морфемою. До мов, де одина представлена лише нульовою морфемою, належать тюркські: татар. *урамθ* «вулиця», башкир. *баиθ* «голова», казах. *балаθ* «дитина». В англійській мові також одина представлена нульовою морфемою, за винятком запозичених слів. В українській мові, як у всіх інших слов'янських, крім нульової морфеми (*стілθ*, *крайθ*, *стенθ*), грамему однини виражають флексії (*батько*, *стіна*, *вікно*, *море*). Подібне наявне в шведській, норвезькій, датській мовах, де грамема однини в більшості випадків представлена нульовою морфемою (швед. *солθ* «сонце», *румθ* «кімната», норв. *øyθ* «острів», *skipθ* «корабель» тощо), меншою мірою — закінченнями *-a*, *-e* (шведська мова), *-e* (норвезька і датська мови): швед. *skugga* «тінь», *gosse* «хлопчик». В ісландській мові одиничність експлікується нульовою морфемою, а також флексіями *-ur*, *-r*, *-ir*, *-n*, *-i*: *tið* «час», *skógur* «ліс», *sjór* «море», *broðir* «брат», *alin* «лікоть», *bondí* «чоловік (супруг)». У французькій, німецькій і англійській мовах одина, крім нульової морфеми, виражається ще аналітично — відповідним артиклем: франц. *le*, *la*, *un*, *une*, нім. *der*, *die*, *das*, *ein*, *eine*, *ein*, англ. *a* (*an*).

У слов'янських, германських і романських мовах грамема множини виражається за допомогою закінчень. Специфіка цих мов полягає у кількісному складі таких закінчень, в способі їх приєднання і в супровідних (додаткових) засобах вираження цього значення. Так, якщо в українській мові є цілий ряд закінчень множини (*столи*, *солі*, *краї*, *вікна*, *моря*), то в іспанській, португальській та англійській мовах — одне закінчення *-s*, яке після деяких приголосних має варіант *-es* (кілька іменників англійської мови у множині мають закінчення *-en*: *children* «діти», *oxen* «бики», *bretren* у

високому стилі «брати»). Це закінчення як аглютинативна морфема (приклейка) додається до форми однини: ісп. *amigo* «друг» — *amigos* «друзі», *cuento* «казка» — *cuentos* «казки», *diente* «зуб» — *dientes* «зуби», *pais* «країна» — *paises* «країни»; англ. *bag* «сумка» — *bags* «сумки», *wind* «вітер» — *winds* «вітри», *box* «ящик» — *boxes* «ящики», *watch* «годинник» — *watches* «годинники».

В італійській мові, де засобом вираження множини також служить закінчення, множина утворюється не шляхом приєднання її показника до форми однини, а шляхом заміни одного закінчення іншим: *letto* «ліжко» — *letti* «ліжка», *fiore* «квітка» — *fiori* «квітки», *calza* «панчоха» — *calze* «панчохи», *frase* «фраза» — *frasi* «фрази».

Складнішим є творення форм множини в румунській мові, де представлена аглютинація (як в іспанській мові) і заміщення (як в італійській мові), які нерідко супроводжуються ще й внутрішньою флексією (чергуванням): *basma* «хустина» — *basmale* «хустини», *zi* «день» — *zile* «дні», *drum* «дорога» — *drumur* «дороги»; *codru* «ліс» — *codri* «ліси», *eroi* «герой» — *eroi* «герої»; *fată* «дівчина» — *fete* «дівчата», *vâr* «літо» — *veri* «літа».

У французькій і провансальській мовах іменники не мають формального розмежування чисел і відсутність цього розмежування компенсується артиклем або детермінативом. Правда, у французькій мові множина виражається графічно написанням морфеми *-s*, але в усному мовленні вона не реалізується. Пор.: *la forêt* [la fore] «ліс» — *les forêts* [le fore] «ліси», *l'étoile* [letwa:l] «зірка» — *les étoiles* [lezetwa:l] «зірки».

У німецькій мові іменники у множині мають закінчення *-e*, *-er*, *-n*: *das Heft* «зошит» — *die Hefte* «зошити», *das Kind* «дитина» — *die Kinder* «діти», *der Knabe* «хлопець» — *die Knaben* «хлопці». Якщо у французькій мові грамема множини виражена однократно (за допомогою артикля), то в німецькій мові — двократно (за допомогою флексії та артикля). До того ж множина виражається не тільки означеною формою артикля, а і його відсутністю.

У тюркських мовах грамема множини виражається за допомогою єдиної морфеми-приклейки *-лар*, яка виступає в різноманітних варіантах (аломорфах): татар. *-лар*, *-лер*, *-нар*, *-нер*, узб. *-лар*, туркм. *-лар*, *-лер*, казах. *-лар*, *-лер*, *-дар*, *-дер*, *-тер*, киргиз. *-лар*, *-лер*, *-лор*, *-лөр*,

-дар, *-дер*, *-дор*, *-дөр*, *-тар*, *-тер*, *-тор*, *-төр* (татар. юл «дорога» — *юллар* «дороги», кон «день» — *коннер* «дні»; казах. *бала* «дитина» — *балалар* «діти»; туркм. *чага* «дитина» — *чагалар* «діти», *миллет* «нація» — *миллетлер* «нації»; узб. *асар* «слід» — *асарлар* «сліди»; кирг. *жай* «місце» — *жайлар* «місця», *тоо* «гора» — *тоолор* «гори», *ат* «кінь» — *аттар* «коні», *китеп* «книжка» — *китептер* «книжки»).

Тюркські мови мають одну типологічну рису, якою відрізняються від германських, романських і слов'янських: у них іменники не набувають форм множини, коли поєднуються з квантифікаторами — кількісними числівниками, зі словами невизначеної множини типу *багато*, *мало* і прислівником типу *скільки*. Пор. укр. *кішка* — *п'ять*, *багато*, *скільки кішок*, англ. *a cat* — *two*, *three*, *four*, ... *many cats* і татар. *бермича-ике* (*эч*, *дурт*, *ун*, *кун*) *мичэ*; англ. *a bird* — *two* (*three*, *four*, *five*, ... *many birds*), башк. *кош-ике* (*дурт*, *биш*, ... *кун*) *кош*, а не *кошлар*; тур. *kitablar* «книжки», але *beş kitab* «п'ять книжок». Подібне явище має місце також у монгольських, фіно-угорських, індонезійській та китайській мовах. Наприклад: угор. *ember* «людина» — *emberek* «люди», але *tíz ember* «десять людей», *sok ember* «багато людей», *könyv* «книжка» — *könyvek* «книжки», але *öt könyv* «п'ять книжок»; індонез. *orang* «людина» — *orang-orang* «люди», але *banjak orang* «багато людей». У китайській мові *-мень*, що виражає множинність, не вживається в тих випадках, коли перед іменником є вказівка на певну множинність. Отже, в одних мовах два показники множинності (морфема і числівник) можуть вживатися одночасно, в інших — вони виключають один одного.

У деяких мовах множинні форми утворюються засобом внутрішньої флексії (чергування голосних у корені слова). Так, в англійській мові таких є сім слів: *foot* «нога» — *feet* «ноги», *tooth* «зуб» — *teeth* «зуби», *goose* «гуска» — *geese* «гуси», *man* «чоловік, людина» — *men* «чоловіки, люди», *woman* «жінка» — *women* «жінки», *louse* «воша» — *lice* «воші», *mouse* «миша» — *mice* «миші»; у шведській — 25, норвезькій — 35, датській — 30, фарерській — близько 20.

До менш поширених способів вираження числа належать суплегівізм і редуплікація. Так, суплетивними є форми числа в російських іменниках *человек* — *люди*,

ребёнок — *дети*; фарер. *æg* «вівця» — *ót* «вівці», бретон. *den* «людина» — *fud* «люди», *ke* «пес» — *chas* «пси», *buoc'h* «корова» — *saout* «корови», *marc'h* «кінь» — *roñsed* «коні»; лакськ. *či* «кінь» — *dučri* «коні», *ššarssa* «жінка» — *qami* «жінки»; бурушаскі *helés* «хлопчик» — *dūlašu* «хлопчики», *dasén* «дівчинка» — *qušenia* «дівчатка». Суплетивні форми в багатьох мовах використовуються для вираження граматичної категорії числа особових займенників: укр. *я* — *ми*, *ти* — *ви*; англ. *I* «я» — *we* «ми», *he* «він», *she* «вона», *it* «воно» — *they* «вони»; нім. *ich* «я» — *wir* «ми», *du* «ти» — *ih* «ви»; узб. *мен* «я» — *биз* «ми», *сен* «ти» — *сиз* «ви». Важливо зауважити, що в узбецькій мові є дубльовані форми *биз* — *бизлар*, *сиз* — *сизлар* і *сиз* — *сенлар*. У разі фамільярного звертання на «ти» вживається форма множини *сенлар* «ви», а форма *сизлар* «ви» використовується при зверненні до багатьох. Форма *сиз* вживається як форма множини для багатьох і щодо однієї особи з повагою. Додаткову повагу виражає форма *сизлар*.

Суплетивними є форми числа в англійських вказівних займенниках (*this* «цей» — *these* «ці», *that* «той» — *those* «ті») і в числових формах Present Indefinite дієслова *to be* «бути» (*am* «(я) є» — *are* «(ми, ви, вони) є», *was* «був» — *were* «були»).

Редуплікація (повна і часткова) як спосіб вираження значення числа поширена в мові хауса (*kulob* «клуб» — *kulob-kulob* «клуби», *kūkā* «крик» — *kōkē-kōkē* «крики», *bara* «лакей» — *barara* «лакеї», *kafa* «нога» — *kafafa* «ноги»), в мові папаго (*tini* «рот» — *tiitini* «роти»), в мові квілеут (*qāx* «кість» — *qaqāx* «кості»), в індонезійській мові (*orang* «людина» — *orang-orang* «люди», *anak* «дитина» — *anak-anak* «діти», *pulau* «острів» — *pulau-pulau* «острови»), а також у тюркських мовах, де редуплікована форма одночасно виражає множину і збірність (каракалп. *арба-арба* «арби, теліги та інші вози», *мал-сал* «всіляка скотина»).

Крім основних способів вираження категорії числа, існують ще побічні, які супроводжують основні. До них належать наголос (пор.: укр. *вікно́* — *вікна*, *рукá* — *ру́ки*; нім. *Dóktor* — *Doktóren*, *Tráktor* — *Traktóren*), внутрішня флексія (укр. *сон* — *сни*, *око* — *очи*, *друг* — *друзі*; рос. *дно* — *донья*; нім. *Gans* «гуска» — *Gänse* «гуски», *Haus* «будинок» — *Häuser* «будинки», *Hand* «рука» — *Hände* «руки»), усічення (рос. *цветок* — *цветы*, *судно* —

суда; укр. *дитина* — *діти*, *киянин* — *кияни*), комбінації цих змін (рос. *сук* — *сучья*, *ребёнок* — *ребята*).

Загалом в іменниках систему опозицій однини й множини можна представити так: опозиція немаркованих форм однини і маркованих форм множини; опозиція маркованих форм однини і маркованих форм множини; опозиція немаркованих форм однини і немаркованих форм множини. Перший спосіб характерний для англійської і тюркських мов. Опозиція маркованих форм однини і маркованих форм множини характерна для іменників української та інших слов'янських мов, в яких вони, за невеликим винятком, мають закінчення однини і множини. Сюди також належать запозичені англійською мовою з латинської та грецької мов іменники, які зберігають закінчення однини і множини мов — джерел запозичення: *antenna* «антена» — *antennae*, *alga* «водорість» — *algae*, *larva* «личинка» — *larvae*, *umbra* «тінь» — *umbrae*, *fauna* «фауна» — *faunae*, *formula* «формула» — *formulae*, *stimulus* «стимул» — *stimuli*, *terminus* «вокзал» — *termini*, *alveus* «русло річки» — *alvei*, *cactus* «кактус» — *cacti*, *bacillus* «бацила» — *bacilli*, *calculus* «числення» — *calculi*, *curriculum* «курс навчання, навчальний план» — *curricula*, *erratum* «друкарська помилка» — *errata*, *datum* «дана величина» — *data*, *dictum* «вислів, афоризм» — *dicta*, *agendum* «пам'ятна книга» — *agenda*, *codex* «кодекс» — *codices*, *appendix* «додаток» — *appendices*, *analysis* «аналіз» — *analyses*, *basis* «основа, базис» — *bases*, *ellipsis* «еліпсис» — *ellipses*, *criterion* «критерій» — *criteria*, *phenomenon* «явище, феномен» — *phenomena*, *fibroma* «фіброма» — *fibromata*, *stemma* «стема» — *stemmata*. Деякі іменники з цієї групи мають паралельні форми множини — збережену з запозиченої мови й утворену за допомогою англійської морфеми *-(e)s*: *memorandum* «меморандум, пам'ятна записка» — *memoranda* і *memorandums*, *auditorium* «аудиторія» — *auditoria* і *auditoriums*, *sanatorium* «санаторія» — *sanatoria* і *sanatoriums*, *formula* «формула» — *formulae* і *formulas*, *medium* «засіб, спосіб» — *media* і *mediums*.

Опозиція немаркованих форм однини і немаркованих форм множини представлена небагатьма прикладами в англійській мові (так звані *newtral plurals* «нейтральні форми множини»), де слова мають однакову форму для однини і множини: *sheep* «вівця» — *sheep* «вівці», *deer* «олень» — *deer* «олені», *fish* «риба» — *fish*

«риби», *swine* «свиня» — *swine* «свині», *cod* «тріска (риба)» — *cod* «риби (тріска)», *grouse* «куріпка» — *grouse* «куріпки», *pike* «щука» — *pike* «щуки», *plaice* «камбала» — *plaice* «камбали», *snipe* «бекас» — *snipe* «бекаси» (вживання цих слів в експлікованій формі множини пов'язане із семантичною зміною: *sheeps* «порода овець», *fishes* «види риб»). В українській мові, як і в російській, цей різновид опозиції трапляється тільки в запозичених іменниках із кінцевим голосним: *колібри*, *пончо*, *кенгуру* тощо.

Однак існують мови, в яких вишикувати такі чіткі опозиції неможливо, оскільки в тих мовах немає стандартного способу вираження множини. До таких мов належать хауса, кетська і бурушаскі. Так, у хауса множина утворюється різноманітними редуплікаціями, десятком різних апофоній, двадцятьма суфіксами і комбінацією названих тут засобів: *kulob* «клуб» — *kulob-kulob* «клуби», *bara* «лакей» — *barara* «лакеї», *kash* «кість» — *kasussa* «кості», *jinjiri* «дитина» — *jirajirai* «діти», *hanya* «дорога» — *hanyōyi* «дороги», *yāro* «хлопчик» — *yārā* «хлопчики», *karē* «собака» — *karnau* «собаки». У деяких іменниках є дві або три еквівалентні форми множини. Так, слово *shāwara* «порада» має такі множинні форми: *shāwarwarī*, *shāwarori*, *shāwarca-shāwarce*. Тут для кожного іменника спосіб утворення множини повинен бути заданий у словнику. Це ж стосується кетської мови й бурушаскі [Мельчук 1997: 268—270].

Форми числа мають різні значення. Однина може виражати три типи значень: одиничність (основне значення однини), загальність (*Кінь* — *помічник селянина*), збірність, речовинність і абстрактність (*студентство*, *нафта*, *тепло*). Множина може виражати дискретну множинність (основне значення множини), збірну множинність (*вороги*, *друзі*), дистрибутивну множину (множину, не локалізовану в одному місці або в один час на відміну від багатьох денотатів, які знаходяться в певному місці або в певний момент часу; цей тип значення представлений у мові папаго з юто-ацтекської сім'ї), репрезентативну множинність (означає названу за одним із представників групу осіб: укр. *Іваненки* «подружжя, сім'я Іваненка», англ. *the Whites* «родина Уайта»); шанобливість (ввічлива форма *Ви*, нім. *Sie*; *ми* в королівських і царських документах). Форми множини особливо часто використовуються для

вираження поваги в узбецькій мові (*Дадамлар келдилар* «Батько прийшов», буквально: *Батьки прийшли*, що нагадує українську розмовну шанобливу форму *Тато прийшли*, де, однак, форму множини має тільки дієслово). Переліченими тут значеннями, безумовно, не вичерпується вся граматична семантика категорії числа, яка є специфічною (ідіоматичною) в кожній мові. Якщо зіставити семантику множини у французькій, іспанській і татарській мовах, то з'ясується, що у французькій мові множина має значення: дискретної множинності; декількох сортів або різновидів (*les vins de France* «французькі вина»); великої кількості, інтенсивності (*les sables du Sahara* «піски Сахари»). У французькій мові множина не вживається в дистрибутивних контекстах (див. *Les enfants levèrent la tête* «Діти підняли голову», буквально: *Діти підняли голову*).

В іспанській мові, крім наведених, множина має ще три значення: 1) парність (*los padres* «батьки», тобто «батько й мати», *los tios* «дядько й тітка», *los reyes* «король і королева»); 2) різні вияви чогось (*Esas formas representan sólo nuestras imaginaciones* «Ці форми є лише плодами нашої уяви», буквально: *Ці форми є лише плодами наших уяв*); 3) експресивності (*Qué grande estás! Y con barbas!* «Який ти великий! І з бородою!», буквально: *Який ти великий! І з бородамою!*; *las Américas* «Америка», буквально: *Америку*; пор. укр.: *їздити по Європах*; *Хай мовчать Америки й Росії, коли я з тобою говорю*. — В. Симоненко). Це так звана емпатична множина, яка в іспанській мові не має яскравого зневажливого значення, як, наприклад, в українській чи російській мовах, де цей відтінок достатньо відчутний: *По Лондонам и Парижам развезжае. Чаи распиваете. В Толстые метите* тощо.

Що стосується дистрибутивних контекстів, то в іспанській мові на відміну від французької множина допускається (*Todos tomaronsus sombreros* «Усі взяли свої капелюхи», але *Los niños levantaron la cabeza*, буквально: *Діти підняли голову*).

У татарській мові множина, поряд із першими трьома значеннями, аналогічними французькій та іспанській мовам, має два специфічні значення: 1) «приблизно» (*июнь урталаринда* «приблизно в середині червня»); 2) «ті, хто пов'язаний соціальними відносинами» (*Азатлар* «Азат і його родина», *етилер* «тато й усі, хто

живе разом із ним»). У дистрибутивному значенні в татарській мові, на відміну від французької та іспанської мов, можлива лише множина (*Балалар башларин кўтә деләр*, буквально: *Діти свої голови підняли*).

Якщо порівняти множину в цих трьох мовах із множиною в мові хоші, то виявимо ще більше суттєвих відмінностей. Оскільки в хоші є чотири числові форми: однина, двоїна, паукальне число (декілька, небагато) і множина, то множина тут має значення «значно більше двох». Крім цього, множину в хоші мають тільки іменники на означення тих предметів, які можуть бути одночасно зібрані в одному місці і в один час, тому неможлива множина від слова зі значенням «день», оскільки не буває більше одного дня одночасно. Щоб виразити зміст «Він тут був п'ять днів», кажуть буквально так: *Він тут був до п'ятого дня* [Мельчук 1998: 8—11]. Отже, гетерогенність функцій морфологічної категорії числа надає їх об'єднанню в одній категорії ідіоетнічний характер.

Що стосується актуалізації форм числа іменників, то серед тих, які мають форми однини і множини, можна виділити принаймні три групи: 1) ті, які приблизно рівномірно вживаються в однині і в множині (*стіл, олівець, книжка, день, рік* тощо); 2) ті, які вживаються переважно в однині, тобто домінантно-сингулятивні (*сонце, місяць* «супутник землі», *вітер* тощо); 3) ті, які вживаються переважно у множині, тобто домінантно-плюративні (*сосиска, вергун* тощо). Однак у багатьох мовах є класи іменників, що вживаються тільки в однині (*singularia tantum*) і тільки у множині (*pluralia tantum*). Наявність таких слів свідчить про те, що форми однини і множини не завжди виражають значення одиничності та множинності. Обидві форми притаманні тільки тим іменникам, що позначають одиничні, дискретні предмети, тобто такі, які піддаються лічбі. В інших випадках форми числа не мають квантитативної функції.

До слів *singularia tantum* належать: назви частин світу (*схід, захід, північ, південь*); іменники з речовинним значенням, тобто такі, які позначають недискретну множинність (*молоко, цукор, хліб, залізо, золото*); збірні іменники (*людство, піхота, сміття*); абстрактні іменники, які виражають емоції, почуття, якості, стани тощо (*гнів, сором, кохання, гордість, доброта, ненависть*); власні назви (*Шевченко, Київ, Кавказ*) та ін.

До слів *pluralia tantum* належать: назви парних предметів (*ножиці, обценьки, штани*); назви деяких матеріалів та їх залишків (*консерви, помий*); назви множинної сукупності чогось (*припаси, мемуари*); географічні власні назви (*Суми, Афіни, Карпати, Анди*).

Повної лексичної відповідності між цими групами слів у різних мовах немає. Пор.: укр. *годинник, чорнило, похорон, двері* — рос. *часы, чернила, похороны, дверь*; укр. *гроші, граблі, качелі, сани, дрова, дріжджі, духи, шпалери, вибори* (множина) — англ. *rake, swing, sledge, wood, yeast, wallpaper, election* (однина); англ. *goods, gymnastics, clothes, greens* (множина) — укр. *товар (майно), фізкультура, одяг, зелень* (однина); укр. *хрестини* (множина) — франц. *baptême* (однина), ісп. *prismáticos, pinzas* (множина) — укр. *бінокль, пінцет* (однина), укр. *ворота, граблі, качелі, гроші, духи, проводи* (множина) — ісп. *puerta, columpio, dinero, perfume, despedida* (однина).

Є мови, в яких зовсім немає іменників *pluralia tantum*. До них належить, зокрема, татарська мова. Пор.: *кайчы* (однина) «одна пара ножиць» — *кайчылар* (множина) «кілька пар ножиць»; *кузлек* (однина) «одна пара окулярів» — *кузлеклар* (множина) «кілька пар окулярів», *каникул* «один канікулярний період» — *каникулар* «кілька канікулярних періодів».

У різних системах мов категорія числа займає різне місце. В українській, як і в інших слов'янських мовах, наявне узгодження в числі прикметників, займенників, дієслів, порядкових числівників (*Наш сотий гордий оборонець заявив.., Наші горді оборонці заявили...*), а, наприклад, в англійській мові узгодження в числі мають лише вказівні займенники *this* і *that* (*this table* «цей стіл» — *these tables* «ці столи», *that house* «той будинок» — *those houses* «ті будинки»). Особливістю української мови є наявність специфічної групи дієслів, які вживаються лише у множині (своєрідні дієслова *pluralia tantum*) — явище, якого немає в жодній з інших мов. До них належать неперехідні префіксальні дієслова з другим префіксом *по-* (*повиходити, позабігати, повтомлюватися* тощо).

Категорія відмінка

Традиційне («формальне») розуміння відмінка пов'язане з обов'язковим формальним його вираженням у межах словоформ. Наявність у мові категорії відмінка

засвідчує її синтетизм. Категорія відмінка — граматична словозмінна категорія іменних частин мови, яка виражає їхні синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення до інших слів у реченні.

Дехто з мовознавців стверджує про аналітичні відмінки — поєднання іменників з прийменниками й післяйменниками або навіть іменників у певній синтаксичній позиції в мовах із твердим порядком слів. Аналітичним є відмінок і в тих випадках, коли він виражається словоформами узгоджуваного з ним слова, як то спостерігається в німецькій мові (*dem Vater* «батькові», *einem Schüler* «учневі», *meiner Mutter* «моїй матері») чи в українській мові в разі, коли іменником є незмінюване слово (*київське метро*).

Інше (суто семантичне) розуміння відмінка запропонував Ч. Філлмор у своїй «відмінковій граматиці»: смислові відношення (семантичні ролі аргументів), які розглядаються без огляду на спосіб вираження. Наприклад, дієслово *вручити* вимагає ролей («відмінків») агенса (той, хто вручає), адресата (той, кому вручають) і об'єкта (те, що вручають). Таке тлумачення відмінка застосовується до інтерпретації глибинної структури речення і не має прямого відношення до власне граматичних категорій. Відмінки в такому розумінні можна виразити будь-якою мовою; вони виступають як елементи деякої універсальної системи одиниць змісту. Відмінки у формальному розумінні не мають універсального характеру, є елементом граматичного ладу конкретної мови.

Конкретний відмінок являє собою специфічну для кожної окремої мови відповідність між функцією іменника і формальним засобом її вираження. Кожній функції відповідає якийсь відмінок. Так, називний відмінок виконує функцію називання предмета і виступає як показник синтаксичної незалежності слова. Функцію реципієнта (отримувача) виконує датив; функцію знаряддя, інструмента — інструменталіс (орудний відмінок); функцію звертання — вокатив (кличний відмінок) і т. д. Проте вираження функції певним відмінком не є однакою для всіх мов і залежить від структури мови. У номінативних мовах, наприклад, називну функцію виконує називний відмінок (номінатив), а в ергативних — абсолютив. При цьому тут відмінкова форма для агенса залежить від перехідності/неперехідності дієслова:

агенса неперехідного дієслова передається так, як пацієнс перехідного дієслова — абсолютивом. Називний відмінок функціонує як відмінок суб'єкта при неперехідному дієслові і відмінок прямого об'єкта при перехідному, а ергативний відмінок — як відмінок суб'єкта при перехідному дієслові.

У номінативних мовах підмет завжди (незалежно від перехідності/неперехідності) виражається номінативом, а додаток — акузативом.

Часто відмінок виконує кілька функцій. Так, родовий відмінок в українській мові виконує такі первинні функції: суб'єктно-атрибутивну (*спів солов'я*); об'єктно-атрибутивну (*читання вірша*); партитативну (*дати хліба*); посесивну (*книжка вчителя*) та ін. Він використовується і в позиційній функції, яка, наприклад, виявляється після дієслів із запереченням (пор.: *одержав газету і не одержав газети*), де, виражаючи прямий об'єкт, родовий відмінок стає ніби додатковим засобом для вираження заперечення. Отже, у функціональному плані відмінки утворюють складну і розгалужену систему, яка об'єднує в собі багато гетерогенних змістових і формальних функцій. В аналітичних мовах ці функції виражені економніше, ніж у синтетичних, у них немає розгалуженої структури відмінкових значень.

Відмінок у вузькоформальному розумінні виражається в мовах світу суфіксами або закінченнями. В аглютинативних мовах для цього служать спеціальні суфікси, а у флективних — закінчення, які разом із значенням відмінка виражають і значення числа. В окремих мовах значення відмінка експлікуються чергуванням звуків, наприклад у сучасній ірландській мові, і зміною тонів (наприклад, у мові кіпсигіз, поширеній у Кенії). До аналітико-синтетичних засобів вираження значення відмінків належать артикль (німецька, румунська та деякі інші мови).

Кількість відмінків і структура відмінкових систем різняться в мовах. Так, у старофранцузькій, шведській, норвезькій, датській, есперанто, масаї є два відмінки, в арабській, румунській, тагальській — три, в кабардино-черкеській, адигейській, німецькій, ісландській, фарерській — чотири, в давньогрецькій — п'ять, у російській, турецькій, татарській, башкирській, явапаї — шість, у латинській, українській, каннада — сім, у санскриті — вісім, у чуваській, тохарській А — дев'ять,

у тохарській В — десять, в естонській — чотирнадцять, у фінській — п'ятнадцять, у чеченській — шістнадцять, у пахурській — сімнадцять, в угорській — двадцять один, у бацбійській — двадцять два, в андійській і арчинській — двадцять сім, у лакській — сорок два, в табасаранській — сорок шість. Найпоширенішими є такі відмінки: номінатив, ергатив, генетив, датив, акузатив, афектив, інструменталіс, комітатив, аблатив, елатив, транслятив, партитив, локатив.

Мовознавці вважають, що кількість відмінків залежить від кількості прийменників. Так, на відміну від французької, англійської та німецької мов, у мовах, які мають відмінки з просторовим значенням, прийменникова система, як правило, відсутня або представлена дуже слабо (пор.: франц. *à la forêt*, англ. *in the wood*, нім. *in dem Wald* і татар. *урманда*, башкир. *урманда*, чуваськ. *варманра* «в лісі»).

Є мови, які не мають відмінків (іспанська, французька, болгарська). Сліди відмінкової системи у цих мовах можна виявити в займенниках: франц. *je* «я» (номінатив) — *me/moi* (акузатив) — *me/moi* (датив), *tu* «ти» (номінатив) — *te/toi* (акузатив) — *te/toi* (датив), *il* «він» (номінатив) — *le* (акузатив) — *lui* (датив), *elle* «вона» (номінатив) — *la* (акузатив) — *lui* (датив).

Дискусійним є питання щодо відмінка в англійській мові. Найпоширенішою є думка про наявність у ній двох відмінків — загального (*common*) і посесивного, родового (*possesive, genitive*), який оформляється аглютинативною морфемою *-s* (*man's, children's*). За цими двома відмінками змінюються не всі іменники, а лише назви істот і часу. Тобто в англійській мові всі іменники поділяються на дві групи: слова, які позначають неістоти і не мають категорії відмінка, і слова, що позначають істоти та час і мають два відмінки — загальний і присвійний (родовий). О. І. Смирницький вважає, що родовий відмінок «принципово можливий для всіх іменників».

Крім іменника, категорія відмінка характерна для деяких розрядів займенників (особових, питальних, взаємних, складних неозначених, заперечних та узагальнених із другим компонентом *-one* і *-body* і неозначено-особового *one*). В особових займенниках відмінки називають називним (*nominative*) і об'єктивним (*objective*). Винятком є займенник *who* — єдине слово англійської

мови, що має три відмінкові форми: *who* (називний), *whose* (родовий), *whom* (об'єктивний).

Існує й інший погляд на наявність відмінка в англійській мові. Так, Г. М. Воронцова і А. М. Мухін вважають, що в англійській мові взагалі немає категорії відмінка. Ця категорія, на їхню думку, перестала існувати ще в середньоанглійський період. Морфема *'s* є присвійним суфіксом, який внаслідок своєї однозначності і здатності приєднуватися до кореневої морфеми без її зміни, має аглютинативний характер подібно до афіксів присвійності в тюркських мовах. Через те вона приєднується до іменників — назв істот, переважно осіб, які співвідносяться з особовими займенниками *he* «він» і *she* «вона», а підрядні речення, які характеризують ці іменники, приєднуються відносним займенником *who* «хто». Якщо визнати цю думку такою, що відповідає сучасній структурі англійської мови, то слід одночасно визнати, що в системі англійського іменника сформувалася нова граматична категорія — категорія посесивності (присвійності, належності).

Це твердження якоюсь мірою підкріплює той факт, що функцію, яку, наприклад, в українській мові виконує родовий відмінок, в англійській мові виконують прийменники. Так, у перекладі А. Місницького оповідання М. Коцюбинського «На камені» англійською мовою родовий відмінок передано 93 конструкціями з прийменником *of* і лише 7 форм родовим (присвійним) відмінком. Крім того, значення родового партитивного (*дай хліба*) не має в англійській мові прямого еквівалента. В англійській мові немає прямих еквівалентів також до українського орудного часу і місця (*потюпав дорогою — down the road*), орудного способу дії (*ревів водоспад, розбиваючись піною — with the foam*), орудного порівняння (*сніг на сонці грав самоцвітами — like diamonds*), при-субстантивного давального (*Музикам робота і підковам — musicians played*), кличного відмінка [Березинський 1979: 104—107].

Подібна картина спостерігається, коли зіставити відмінкові системи української та німецької мов. У німецькій мові чотири відмінки і специфічним засобом вираження відмінків є артикль. Однак важлива роль у ній належить прийменникам. Так, прийменники *von, aus* вказують на посесивність (*die Werke von Goethe* «тво-

ри Гете», *eine Stelle aus diesem Buch* «уривок з цієї книжки»), *an, für* — на бенефіціанта (*der Brief an den Vater* «лист батькові», *das Kleid für ihre Tochter* «костюм для вашої доньки»). Прийменники *von, mit, durch* виражають агентивне, інструментальне і каузальне значення. Коло значень родового відмінка в німецькій мові вужче, ніж в українській. Родовий відмінок тут не має значення інструменталіса (*удар меча*), який передається або складним словом (*Schwertstoß*) або прийменниковим сполученням (*Stoß mit dem Schwert*). Українським словосполученням із родовим відмінком у німецькій мові часто відповідають складні слова (*завкання собаки* — *Hundegebel*, *приймання товарів* — *Warenabnahme*, *попів вітру* — *Windstoß*). Оскільки в німецькій мові немає орудного відмінка, то значення інструменталіса, агенса в пасивних конструкціях тощо виражається різними прийменниковими конструкціями (*mit dem Messer* «ножем», *Das Brief ist mit dem Vater geschrieben* «Лист написаний батьком»).

Порівняно з українською і особливо з російською мовою в німецькій мові значно більше навантаження має називний відмінок. Так, для передавання бажання або необхідності в німецькій мові використовують сполучення називного відмінка з особовими формами модальних слів (*ich will, du sollst*), а в російській і українській мовах — переважно безособові (*Мне хочется, Мне нужно; Мені хотілось би*). У російській мові бенефіціант оформлюється конструкцією *У него есть..*, в українській мові — *У нього є.. і Він має..*, в німецькій — лише конструкцією з називним відмінком (*Er hat...*). Складений іменний присудок у німецькій мові також оформлений називним відмінком (*Er war der Lehrer*), а в російській і українській мовах — орудним (*Он был учителем; Він був учителем*), тільки після нульової зв'язки — називним відмінком (*Он учитель; Він учитель*). Усе це свідчить про більший ступінь номінативності німецької мови порівняно з українською і російською.

Вище розглянуто категорію відмінка іменників і деяких займенників, тобто тих класів слів, зміна яких за відмінками залежить від тих слів, які ними керують. Такі відмінки називають *рекційними*. У багатьох мовах, де є категорія відмінка, крім іменників і займенників, змінюються за відмінками прикметники, числівники, дієприкметники. Такі відмінки називають

узгоджувальними, тому що вони є результатом узгодження з іменником, який стоїть у певному рекційному відмінку. Кількість узгоджувальних відмінків не в усіх мовах збігається з кількістю рекційних: у багатьох дагестанських мовах прикметники і числівники мають усього по два відмінки (прямий і непрямий), а іменники — кілька десятків.

Категорія детермінації

Грамматична категорія детермінації — це категорія, грамеми якої вказують на спосіб ототожнення референта певної іменної групи. Іншими словами, це категорія, зміст якої вказує на те, чи мислиться ім'я предмета як єдине в описуваній ситуації (означеність), чи як таке, що належить до класу подібних до нього феноменів. Її ще називають категорією *означеності/неозначеності*.

Категорія детермінації стосується іменника. Вона є в германських, романських, деяких слов'янських, тюркських, іранських, семітських та інших мовах.

У мовах, у яких є категорія детермінації, існують спеціальні засоби її вираження — означені й неозначені артикли: англ. *a* (неозначений) — *the* (означений), нім. *ein, eine, ein* (неозначені відповідно чоловічого, жіночого і середнього роду) — *der, die, das* (означені чоловічого, жіночого і середнього роду), франц. *un, une* (неозначені відповідно чоловічого і жіночого роду) — *le, la* (означені чоловічого і жіночого роду), швед. *en* (неозначений спільного — чоловічого і жіночого — роду), *ett* (неозначений середнього роду), норв. *en, ei, et* (неозначені відповідно чоловічого, жіночого і середнього роду), дат. *en, et* (неозначені відповідно спільного і середнього роду). Означені артикли в скандинавських мовах вживаються лише тоді, коли перед іменником є означення: швед. *den* (спільний рід), *det* (середній рід), *de* (множина, для всіх родів); дат. *den* (спільний рід), *det* (середній рід), *de* (множина, для всіх родів); норв. букмол *den* (спільний рід), *det* (середній рід), *de* (множина, для всіх родів); ісл. *kinn* (чоловічий рід), *hin* (жіночий рід), *hið* (середній рід), *hinir* (множина, чоловічий рід), *hinar* (множина, жіночий рід), *hin* (множина, середній рід); фарер. *tann* (чоловічий і жіночий рід), *tað* (середній

рід), *teir* (множина, чоловічий рід), *tær* (множина, жіночий рід), *tey* (множина, середній рід).

Крім наведених вище препозитивних, у деяких мовах існують постпозитивні артиклі, які приєднуються до кінця слова: болг. *-тъ, -та, -то* (*град* «місто» — *градът* «це місто», *гора* «ліс» — *гората* «цей ліс», *езеро* «озеро» — *езерото* «це озеро»); рум. *-l, -ul, -le* (*ом* «чоловік» — *omul* «цей чоловік», *codru* «ліс» — *codrul* «цей ліс», *lapte* «молоко» — *laptele* «це молоко»); швед. *-en, -et* (*skog* «ліс» — *skogen* «цей ліс», *tak* «дах» — *taket* «цей дах»); норв. *-en, -a, -et* (*klokk* «годинник» — *klokka* «цей годинник»); ісл. *-in, -ið* (*lilja* «лілія» — *liljan* «ця лілія», *skip* «корабель» — *skipið* «цей корабель»). Специфічне вираження має категорія детермінації в датській мові. Тут неозначені артиклі *en* (спільний рід) і *et* (середній рід) уживаються перед іменником (*en mand* «якийсь чоловік», *et hus* «якийсь будинок»), від якого вони можуть відділятися прикметником: *en god mand* «(один) хороший чоловік», *et god hus* «(один) хороший будинок». На відміну від цього означений артикль, маючи ті самі форми (плюс ще *-(e)ne* у множині), приєднується до іменника у вигляді суфікса і тим самим стає невід'ємною частиною словоформи: *mand* «чоловік» — *manden* «(цей) чоловік», *kone* «жінка» — *konen* «(ця) жінка», *hus* «будинок» — *hus'et* «(цей) будинок», *mænd* «люди» — *mændene* «(ці) люди», *koner* «жінки» — *konerne* «(ці) жінки», *huse* «будинки» — *husene* «(ці) будинки».

У мальтійській арабській мові означеність/неозначеність виражається за допомогою префіксів: *mara* «жінка», *seif* «меч», *bir* «криниця» — *ilmara, isseif, ilbir* (означеність експлікована префіксами *il-* та *is-*).

Специфічність вираження категорії детермінації в болгарській мові полягає в тому, що постпозитивний артикль на правах суфікса в словосполученні «прикметник + іменник» приєднується не до іменника, а до прикметника (*дубът*, але *старият дуб*; *зимата*, але *студената зима*), однак значення детермінації поширюється на іменник або, точніше, на все словосполучення. Подібне спостерігається в литовській мові; різниця лише в тому, що тут категорія детермінації існує тільки в прикметниках; у разі відсутності означення-прикметника, детермінація не може бути вираженою. Наприклад: *gera knyga* «хороша книжка» (неозначеність) — *geroji knyga* «хороша книжка» (означеність). Отже, категорія

детермінації існує в болгарській мові і як категорія іменника, і як зміщена категорія прикметника; її вираження визначається синтаксичним контекстом (вона виражена в іменнику за відсутності при ньому прикметника), а в литовській мові ця категорія є категорією прикметника.

Сутність грамаіичної категорії детермінації полягає в тому, що кожен іменник обов'язково вживається з означеним артиклем (у деяких мовах, наприклад, у німецькій і англійській, функцію другого може виконувати нульовий артикль, тобто його відсутність). Нерідко артиклі виражають категорію детермінації кумулятивно з іншими категоріями. У тих мовах, де є категорія роду, артикль одночасно виражає категорію детермінації, роду й числа (французька, іспанська, румунська, болгарська, шведська, норвезька, датська та інші мови), а де є категорія відмінка, — категорії детермінації, роду, числа й відмінка (німецька, ісландська, фарерська та інші мови). У турецькій мові акумулюється детермінація і відмінок: акузатив за неозначеності виражається нульовим суфіксом, а за означеності — суфіксом *-i*.

Якщо охарактеризувати план змісту категорії детермінації загалом, то можна констатувати, що вона звичайно виражає співвідносні грамеми (грамаіичні значення) означеності і неозначеності, які реалізуються тільки в конкретному висловленні і зумовлені обставинами спілкування або контекстом і передусім тим, чи відомий або невідомий слухачеві позначений іменником предмет. Саме такий зміст має категорія детермінації в англійській і німецькій мовах.

Грамема 'означеність' виконує дві основні функції: 1) індивідуалізації об'єкта (коли кажуть *der Tisch, the table, la table, macata*, то мають на увазі конкретний стіл, який у даний момент є єдиним столом, наявним у свідомості співбесідників); 2) узагальнення, тобто співвідношення з цілим класом певних об'єктів (*The wolf is a wild animal* «Вовк — дика тварина»; *Le cheval est un animal domestique*; *Das Pferd ist ein Haustier* «Кінь — домашня тварина»).

Грамеми 'неозначеність' також властиві дві функції: 1) вказує на об'єкт, який має індивідуальні ознаки, але ще не ідентифікований співрозмовниками (*A man entered in the room* «До кімнати ввійшов якийсь чоловік»); 2) виступає у значенні «який-небудь, байдуже (однако-

Категорія означеності/неозначеності пов'язана з актуальним членуванням речення, тобто з вираженням даного, відомого (теми) і нової інформації (реми), заради якої й створюється висловлення. Називаючи предмет, мовець має зважати на те, відомий співбесідникові чи невідомий цей предмет. В артиклевих мовах тема виражається іменниками з означеним артиклем, а рема — з неозначеним артиклем, а в безартиклевих — переліченими вище засобами. В артиклевих мовах для цього використовуються також лексичні засоби, так звані детермінативи, в ролі яких найчастіше виступають вказівні, присвійні й неозначені займенники: нім. *dieser, diese, dieses* «цей, ця, це», *jener, jene, jenes* «той, та, те», *mein, meine, mein* «мій, моя, моє», *irgendein, irgendeine, irgendein* «який- (яка-, яке-) небудь», *mancher, manche, manches* «інший, інша, інше», *etlicher, etliche, etliches* «деякий, деяка, деяке», *alle* «всі», *viele* «багато»; франц. *ce* «цей», *mon* «мій», *quelque* «якийсь», *chaque* «кожен», *aucun, nul* «ніякий, жоден»; італ. *alcuno* «якийсь», *ogni* «кожен», *nessuno* «ніякий, жоден»; ісп. *alguno* «якийсь», *cada* «кожен», *ninguno* «ніякий, жоден»; порт. *algum* «якийсь», *cada* «кожен», *nenhum* «жоден»; рум. *vreun* «якийсь», *fiecare* «кожен». Незважаючи на те що означеність/неозначеність має співвідношення з темою і ремою, ці поняття не є тотожними. Вони співвідносяться в найбільш загальному значенні, як причина і наслідок. Означене через свою відомість виступає як дане (тема), а неозначене через свою невідомість — як нове (рема).

Отже, в артиклевих мовах категорія детермінації має центр (ядро) і периферію. Центром, ядром виступають морфологічні засоби вираження (артиклі), які є тими одиницями, що творять граматичну категорію детермінації. Усі інші засоби є периферійними. Вони ніби примикають до морфологічного ядра і служать допоміжним засобом вираження семантичної (поняттєвої) категорії детермінації. У безартиклевих мовах немає формальних (морфологічних) засобів вираження означеності/неозначеності; вона виражена факультативно лексично, синтаксично й інтонаційно. Тому в них немає граматичної категорії детермінації, а є лише поняттєва категорія детермінації. У мовленні категорія детермінації пов'язана також з дейктичністю, посесивністю і модальністю. У тексті вона пов'язана з анафоричністю.

Пор.: *Tam, na stolі, є slovník. Přinesí slovník mēnī; Ich sehe ein Schiff. Ich sehe das Schiff nicht mehr; Ich habe Brot gekauft. Gib mir das Brot; Er trägt rote und weiße Blüten. Die Blüten sind schön.*

Категорія ступенів порівняння

Категорія ступенів порівняння — граматична категорія, що виражає ступінь інтенсивності певної властивості щодо такої самої властивості іншого об'єкта або всіх об'єктів, про які йдеться в конкретній ситуації, або стосовно цієї самої властивості того ж об'єкта, але в інший момент часу. Ця категорія входить до поняттєвої (семантичної) категорії компаративності (поля компаративності), до якої, крім неї, належать деякі прикметники з порівняльним значенням (укр. *прегарний, тихесенький, здоровенний, величезний, багатющий*; нім. *steinreich* «дуже багатий», *blutarm* «дуже бідний», *mäuschenstill* «дуже тихий», *uralt* «дуже давній», *erzfaul* «дуже лінивий»), порівняльні звороти, складнопідрядні речення з підрядними порівняльними.

Специфіка граматичної категорії ступенів порівняння в мовах світу полягає в особливостях семантичного членування поля компаративності (різна кількість ступенів порівняння, різна комбінація значень у відповідних рубриках), частиномовного втілення способів вираження й особливостях їх використання в мовленні.

У мовах переважно є три грами ступенів порівняння (слов'янські, германські, романські, семітські, урало-алтайські та ін.): 'позитив' (відсутність порівняння, звичайний ступінь), 'компаратив' (вищий ступінь) і 'суперлатив' (найвищий ступінь). Звичайний ступінь означає якість безвідносно до ступеня; вищий вказує на наявність в об'єкті якоїсь якості більше, ніж в іншому, найвищий — більше, ніж у всіх інших.

Деякі мови мають тільки два ступені порівняння — звичайний і елатив, який суміщує значення вищого й найвищого ступенів. Однак трапляються мови, в яких представлено чотири ступені порівняння. Так, у валлійській (уельській), крім названих вище трьох ступенів порівняння, є ще екватив, що має значення «така сама властивість, як...». Наприклад: *byr* «короткий», *byrred* «такий самий короткий, як...», *byrrach* «коротший»,

byrraf «найкоротший»; *butr* «брудний», *butred* «такий самий брудний, як...», *butrach* «брудніший», *butraf* «найбрудніший»; *da* «хороший», *cystal* «такий самий хороший, як...», *gwell* «кращий», *goraf* «найкращий». Зміст «білий, як сніг» передається у валлійській мові так: *cyn wynnâd â'r eira*, де прикметник *wynn* «білий» обов'язково приймає особливий показник екватива *-ed*.

І. О. Мельчук називає ще один тип компаратива в російській мові — атенуативний компаратив, який експлікує значення «трохи більше властивості, ніж...». Виражається він префіксом *по-*, який приєднується до форми звичайного компаратива (*шире — пошире, тяжелее — потяжелее, глуше — поглуше, больше — побольше*) [Мельчук 1998: 118]. Очевидно, таке саме значення виражають російські якісні прикметники з суфіксом *-оват-*, українські — з суфіксом *-уват-*, *-еньк-* (*глупый — глуповатый, белый — беловатый, узок — узковат, велик — великоват; дурный — придуркуватый, білий — білуватий, великий — величенький*).

Щодо семантики ступенів порівняння, то імпліцитно звичайний ступінь може виразити значення вищого ступеня. Наприклад, змістом фрази *Олесь сильний* буде те, що Олесь сильніший, ніж середній чоловік його віку, тоді як із фрази *Олесь сильніший від Левка* не випливає, що Олесь сильний (і Олесь, і Левко можуть бути обидва дуже слабкими).

Особливістю німецької мови є те, що в ній немає чіткої диференціації значень максимального і мінімального ступеня якості, внаслідок чого форма компаратива іноді суміщує в собі обидва значення (більший ступінь якості в певному предметі порівняно з іншим предметом і якість предмета без порівняння його з іншим предметом, але з відтінком неозначеного ступеня якості): *eine schönere Frau* «краща й найкраща жінка», *eine ältere Frau* «старша і дуже стара (літня) жінка», *eine größere Stadt* «більше і велике місто» [Зеленецький, Монахов 1983: 125].

У багатьох мовах форми ступенів порівняння часто вживаються без будь-якого зв'язку з порівнянням. Так, форми найвищого ступеня можуть вживатися у значенні «такий, який дуже (надзвичайно) виявляє якусь ознаку»: рос. *величайший ученый, очаровательнейшая девушка*. В іспанській та італійській мовах існують навіть самостійні форми елатива із суфіксами *-ísimo* (ісп.),

-issimo (італ.): *el más rico* «найбагатший», але *riquísimo* «надзвичайно багатий»; італ. *bellissimo* «надзвичайно гарний». В італійській мові практично будь-який прикметник, який сполучається зі словом *molto* «дуже», може мати елативну форму (*superlativo assoluto*): *devotissimo* «надзвичайно відданий», *bianchissimo* «надзвичайно білий», *velocissimo* «надзвичайно швидкий», *abilissimo* «надзвичайно спритний», *sportivissimo* «надзвичайно спортивний», *logicissimo* «надзвичайно логічний». На думку І. О. Мельчука, елатив не належить до ступенів порівняння, оскільки він виражає лише інтенсивність [Мельчук 1998: 124].

Не виражають значення ступеня й лексикалізовані форми ступенів порівняння: укр. *вища освіта, молодший/старший лейтенант, старший викладач, нижчий тун тварин*; франц. *supérieur* «верхній», «верховний», *inférieur* «нижній», «підпорядкований, упідглений», *ultérieur* «наступний, подальший», *extérieur* «зовнішній», *intérieur* «внутрішній» (усе це давні форми вищого ступеня).

Ще більше відмінностей між мовами у способах вираження ступенів порівняння. Наприклад, в українській та інших слов'янських мовах існують паралельні синтетичні й аналітичні форми ступенів порівняння. Зокрема, вищий ступінь синтетично виражається за допомогою суфіксів *-иш-* (*-иш-*) (*далекый — дальший, сміливый — сміливіший*), а найвищий — за допомогою префікса *най-*, який приєднується до форми вищого ступеня (*найцікавіший*). Аналітичні форми вищого ступеня порівняння утворюються за допомогою слів ступеня *більш* або *менш* (*більш пізній, менш смачний*), а найвищого — за допомогою службових компонентів *найбільш*, *найменш* (*найбільш світлий, найменш відомий*). У багатьох інших мовах компаратив і суперлатив не мають синтетичного вираження. До таких мов належить французька, в якій, за винятком кількох слів, що мають суплетивні форми, ступені порівняння творяться аналітично (*rouge* «червоний» — *plus rouge* «червоніший» — *le plus rouge* «найчервоніший»), а також іспанська (*mas hermoso* «красивіший», *mas alto* «старший»; *la mas alta torre* «найвища башта», *el niño mas travieso* «найкмітливіший хлопчик», *las mejores artistas* «найвидатніші артисти»; *mas fuerte* «сильний», *el mas fuer-*

te «найсильніший») та італійська мови (*bello* «гарний», *più bello* «гарніший», *il più bello* «найгарніший»).

Однак навіть у мовах, в яких існують синтетичні й аналітичні форми ступенів порівняння, є відмінності, що стосуються співвідношення аналітичних і синтетичних форм, їх розподілу. Розрізняють два випадки:

1) розподіл синтетичних і аналітичних форм вищого й найвищого ступенів зумовлений (мор)фонологічними чинниками. Так, в англійській мові синтетичні форми творяться за допомогою суфіксів *-er*, *-est* тільки від однокладових слів: *short* «короткий» — *shorter* «коротший» — *shortest* «найкоротший», *large* «великий» — *larger* «більший» — *largest* «найбільший», *white* «білий» — *whiter* «біліший» — *whitest* «найбіліший», *strong* «сильний» — *stronger* «сильніший» — *strongest* «найсильніший». Від таких слів неможливо утворити аналітичні форми (**more short*, **most short*; пор. укр.: *короткий* — *коротший* і *більш короткий*, *найкоротший* і *найбільш короткий*). Виняток становлять два однокладові прикметники — *pale* і *smooth*, які, крім синтетичних, можуть мати аналітичні форми *more pale* «блідіший», *more smooth* «спокійніший, плавніший». Від багатоскладових прикметників творяться тільки аналітичні форми ступенів порівняння: *interessant* «цікавий» — *more interesting* — *most interesting* (неможливі форми **intrestinger*, **intrestingest*). Винятком є кілька двоскладових прикметників: *heavy* «важкий», *clever* «розумний», *narrow* «вузький», *polite* «ввічливий» (*heavy* — *heavier* — *heaviest* і т. д.);

2) розподіл синтетичних і аналітичних форм зумовлений семантичними чинниками. У російській мові, наприклад, від кожного якісного (градуйованого) прикметника можна утворити синтетичну й аналітичну форми, однак у прикметниках розміру ці форми не є синонімічними. Зокрема, форма *короче* не імплікує смисл «короткий», на відміну від *более короткий*: X і Y обидва дуже довгі, але X коротший від Y-а vs X і Y обидва дуже короткі, але X більш короткий, ніж Y [Мельчук 1998: 123].

У німецькій мові домінує синтетична форма (*jung* «молодий» — *jünger* — *jüngst* (*am jüngsten*), *groß* «великий» — *größer* — *größt* (*am größten*), *schön* «гарний» — *schöner* — *schönest* (*am schönsten*), *klein* «малий» — *kleiner* — *kleinest* (*am kleinsten*)), однак у випадку порівняння властивостей одного й того самого предмета та

при предикативних іменниках уживається аналітична форма (*Das Zimmer ist mehr lang als breit* «Кімната довша, ніж ширша», *Er ist mehr Komponist als Klavierspieler* «Він більше композитор, ніж піаніст»). Специфічною для німецької мови є «застигла» форма найвищого ступеня типу *am wichtigsten* «найважливіший», *am größten* «найбільший», яка вживається як єдино можлива, якщо порівнюється вияв якості в одному й тому самому предметі в різних умовах місця та часу: *Hier ist der Fluß am tiefsten* «Тут ріка найглибша» (в цьому випадку не можна вжити форму *der tiefste*).

Диференційовано (залежно від значення) вживаються аналітичні й синтетичні форми і в російській мові: в ролі узгодженого означення виступає аналітична форма вищого ступеня (*более интересная книга*), а в ролі предикатива — частіше синтетична (*Он моложе меня*); у значенні елатива переважають синтетичні форми (*величайший поэт, крупнейший ученый*), а для власне найвищого ступеня перевага надається аналітичним формам (*самый большой город, самое умное решение вопроса*).

До специфічно українських належать синтетичні форми найвищого ступеня, ускладнені префіксами *як-* і *що-* (*якнайменший, щонайбільший*).

У деяких мовах для різних значень можуть використовуватися різні форми певного ступеня порівняння. Так, в англійській мові є по дві форми для вищого і найвищого ступенів від прикметника *old* «старий» — *elder*, *eldest* і *older*, *oldest*. Перші дві форми вживаються, коли йдеться про членів однієї сім'ї (*my elder / eldest brother* «мій старший, найстарший брат», а форма *older* у випадку порівняння (*He is three years older than my sister* «Він на три роки старший від моєї сестри»). Аналогічне стосується форми від прикметника *far* «далекий» — *farther* і *further*, які мають спільне значення «дальший» (про відстань), але друга форма має ще значення «наступний», і форми від прикметника *late* «пізній» — *latest* «найпізніший» і *last* «останній, минулий».

У слов'янських, германських і романських мовах є кілька співвідносних за значенням прикметників, які творять ступені порівняння суплетивним способом: укр. *добрий* — *кращий* — *найкращий*; рос. *хороший* — *лучший* — *наилучший*; англ. *good* — *better* — *best*; нім. *gut* — *besser* — *best* (*am besten*); франц. *bon* — *meilleur* — *le meilleur*; ісп. *bueno* — *mejor* — *el mejor*; швед. *bra* —

bedre — *bäst*; дат. *god* — *bedre* — *bedst*; норв. *god* — *bedre* — *best*; ісл. *góður* — *betri* — *bestur*; укр. *поганий* — *гірший* — *найгірший*; рос. *плохой* — *хуже* — *наихудший*; англ. *bad* — *worse* — *worst*; ісп. *malo* — *peor* — *el peor*; швед. *dålig* — *sämre* — *sämst*; дат. *dårlig* — *værre* — *verst*; норв. *dårlig* — *verre* — *verst*; ісл. *illur* — *verri* — *verstur*. До них також належать слова зі значеннями «старий», «великий», «малий». Отже, суплетивна група являє собою велику одноманітність за складом прикметників у багатьох індоевропейських мовах.

Як правило, категорія ступенів порівняння притаманна прикметникам і прислівникам. Однак є мови, в яких ця категорія характерна для іменників і дієслів. Так, в угорській мові іменники, які означають властивості, мають форми компаратива і суперлатива (і тим самим переходять до розряду прикметників): *róka* «лисиця» — *rókább* (компаратив) — *legrókább* (суперлатив); *szatár* «осел» — *szatárabb* (компаратив) — *legszatárabb* (суперлатив): *Ez a mi egyetemünk a legszatárabb ember*, буквально *Це в нашому університеті найосліша людина*.

Категорія детермінації в дієсловах виявлена в мові комі (*кужџ* «вміє» — *кужџджик* «більше вміє»).

Категорія часу

Категорія часу — категорія, яка виражає часову локалізацію певного факту стосовно мовленнєвого акту, тобто вказує на його одночасовість, передування або наступність щодо моменту мовлення чи якоїсь іншої ознаки відліку. Вона по-різному відображається в мовах, через що становить науковий інтерес для зіставного мовознавства. Передусім йдеться про різне членування мовами об'єктивного часу, розбіжність у комбінаціях значень часових форм (послідовність, контактність, результативність) і їх переносному вживанні та в способах їх творення.

У категорії часу, якщо її розглядати в зіставному аспекті, можна виділити чотири об'єкти: абсолютний час, відносний час, часову дистанцію і результативність. Відповідно до своєї семантичної природи категорія часу притаманна переважно дієсловам, оскільки запитання «Коли?» є природним стосовно дій, процесів і станів.

Абсолютний час. Це час, який визначається моментом мовлення («тепер»), тобто на основі розташування на часовій осі («до» — «тепер» — «після»).

У більшості мов (слов'янські, романські, германські мови, мови банту та ін.) абсолютний час має три грами: 'теперішне', 'минуле' і 'майбутнє', тобто система часу є тричленною.

Граматичні часи не можна сплутувати з часовими формами дієслів, яких у мові може бути значно більше, як, наприклад, у французькій мові до двадцяти, іспанській — вісімнадцять, в англійській — чотирнадцять тощо. Значно рідше трапляються мови з двочленими системами часу, де не-майбутній час протиставляється майбутньому чи теперішній — не-теперішньому. Прикладом мови з двома часами є мова такелма (належить до пенутіанських мов, функціонує в штаті Орегон, що розташований на Тихоокеанському узбережжі США), в якій не-майбутній час, що охоплює теперішнє і минуле, протиставляється майбутньому. У японській мові також є двочлenna система часів, але не-минулий час, який об'єднує значення теперішнього і майбутнього, протиставляється минулому.

Існують і чотиричленні системи часу. Так, у мові кріо (креольська мова, яка функціонує в Сьєрра-Леоне, Гамбії й Екваторіальній Гвінеї) часова система складається з неозначеного (немаркована грамама), теперішнього (виражається службовим словом *de*), минулого (виражається службовим словом *bin*) і майбутнього (виражається службовим словом *go*) часів: *A rait di buk* «Я пишу (писав, напишу) книжку», буквально *Я писати книжку*; *A de rait di buk* «Я (зараз) пишу книжку», *A bin rait di buk* «Я (на)писав книжку», *A go rait di buk* «Я напишу книжку» [Мельчук 1998: 64—65].

Семантична структура граматичних часів складна. Так, теперішній час позначає дію, що відбувається в момент мовлення — *теперішній актуальний* (*Vin читає книжку*); що триває період часу, який включає й момент мовлення — *теперішній абітуальний* (лат. *abeo* «відходити») (*Зараз він навчається в університеті*); що відбувається регулярно (*Щороку він відпочиває в селі*) — *теперішній габітуальний* (лат. *habito*, *-are* «постійно перебувати»); що відбувається завжди — *теперішній гномічний* (грец. *gnōtē* «сентенція, максима») (*Земля обертається навколо*

Сонця). Якщо якась мова має спеціальні формальні засоби для вираження якогось з перелічених вище значень, то така форма повинна інтерпретуватися як окремий граматичний час. Наприклад, в мові хої як окремий (оскільки він має особливий формальний показник) виділяється гномічний час, який позначає тільки загальні істини і протиставляється, з одного боку, немайбутньому часу (= минулий + актуальний теперішній) і, з іншого — майбутньому часу [Мельчук 1998: 67].

Відносний час. Вказує на час дії відносно якоїсь точки відліку, яка, в свою чергу, визначається щодо моменту мовлення. Його ще називають *таксисом* (грец. *taxis* «порядок, розташування»). До відносного часу належать передминулий час (плюсквамперфект), передмайбутній (*futurum exactum*) та часи слідування — майбутній у минулому (*futurum praeteriti*) і часи, що суміщують слідування і передування (майбутній попередній у минулому). Він має три грами: 'одночасність', 'передування' й 'слідування'. Так, у латинській мові одночасність в індикативі (дійсному способі) виражається за допомогою абсолютного часу, а передування — за допомогою форм відносного часу — плюсквамперфекта (передування в минулому) і футурума екзактум (передування в майбутньому). Наприклад: *Ut sementem feceris, ita metes* «Як посієш, так і пожнеш». Футурум екзактум *feceris* тут є обов'язковим, тому що майбутній посів передуює майбутнім жнивам. Відносний час (давноминулий, передминулий) є в українській мові. Ця часова форма має аналітичну структуру, в якій поєднується допоміжне дієслово *бути* у формі минулого часу і повнозначне дієслово в цій самій формі (*ходив був*), причому перше (*бути*) вказує, що одна з двох минулих форм є попередньою, передминулою [Вихованець, Городенська 2004: 253]. У німецькій мові відносними часовими формами є плюсквамперфект (відносний минулий) і футурум II (відносний майбутній). Так, у реченні *Er brachte den Brief zur Post, nachdem er ihn noch einmal durchgesehen hatte* «Він відніс лист на пошту після того, як його ще раз переглянув». Імперфектна форма *brachte* «відніс» вказує, що ця дія відбулася раніше від моменту мовлення, а плюсквамперфектна форма *durchgesehen hatte* «переглянув» показує, що ця дія відбулася раніше від моменту мовлення і раніше від дії *brachte* «відніс».

Категорія відносного часу ('одночасність' та 'передування') виражена в дієприкметниках англійської та французької мов. Так, в англійській мові дієприкметник на *-ing* виражає одночасність, а складений дієприкметник *having + (V-ed)* — передування: *Leaving the room, he always trips over that mat* «Виходячи з кімнати, він (завжди) спотикається (спотикався, спотикатиметься) об цей килимок»; *Having left the room, he always trips (tripped, will trip) over that mat* «Вийшовши з кімнати, він (завжди) спотикається (спотикався, спотикатиметься) об цей килимок».

Відносний час, формально відмінний від абсолютно, репрезентований у мові луїсенйо (група шошоне-ацтецької родини, що в Південній Каліфорнії), в якій значення передування передається морфемою *-vi*, слідування — морфемою *-pi*, а одночасність — морфемою *-gala*.

Із категорією часу пов'язане значення часової дистанції (контактності дії). Вона вказує на близькість дії до моменту мовлення або до часу іншої дії, яке максимально може містити чотири грами: 'дуже близько', 'близько', 'далеко' і 'дуже далеко'. Із європейських мов часова дистанція представлена в іспанській і французькій мовах. До форм, що виражають контактність дії, в іспанській мові належать *Preterito perfecto (he cantado)*, *Preterito anterior (hube cantado)*. Обидві форми означають «тільки що співав», при цьому друга форма (*Preterito anterior*) вказує на мінімальну дистанцію між попередньою дією й іншою дією в минулому. Українською мовою передається лексичними засобами (*тільки-но, як тільки, у цю ж хвилину, зразу, щойно, тільки щойно, ледве, ледь, негайно тощо*): *Así que se hubo marchado el extranjero, Lorencó se levantó del suelo* (R. Gallego) — *Як тільки (тільки-но, у ту ж хвилину, як і т. д.) вийшов іноземець, Лоренсо підвівся з підлоги*.

У французькій мові грами 'близько' і 'неблизько' представлені в минулому і майбутньому часі. Пор.: *Je viens d'arriver* «Я тільки-но прийшов» — *Je suis arrivé* «Я прийшов»; *Je vais partir* «Я зараз від'їду» — *Je partirai* «Я поїду». Тут контактність виражають *passé immédiat* (безпосередній минулий) і *futur proche* (близький минулий): *Je viens de manger* «Я тільки що поїв», *Je vais manger* «Я зараз буду їсти». Часова дистанція широко представлена в мовах банту. Так, у мові бафія (Камерун) дієслово розрізняє три часові дистанції — най-

ближчу («тепер»), близьку («протягом тижня») і віддалену («більше тижня»), при цьому ці дистанції обов'язково виражаються в минулому і майбутньому часах. У мові чинук розрізняють чотири дистанції, але тільки в минулому часі. Для цього використовують різні префікси: *i(g)* — для значення «сьогодні», *na(l)* — для значення «вчора», *ni(g)* — для значення «більше двох днів тому, але не більше року», *ga(l)* — для значення «більше року тому». Такі самі дистанції розрізняють в минулому часі в мові корафе, але ці значення тут виражаються за допомогою суфіксів *-ete* («сьогодні»), *-a* («починаючи зі вчорашнього дня до сьогоднішнього дня»), *-imuta* («вчора»), *-ise* («позавчора») [Мельчук 1998: 72—75].

Категорія часу пов'язана також із результативністю, яка характеризує наявність чи відсутність результату описуваного факту, що мав місце раніше. Категорія результативності притаманна не всім мовам. Чітко вираження вона має в англійській мові, де представлена в усіх трьох часах перфектними формами: теперішньому (*I have read this poem; I have been reading this poem for two hours*), минулому (*I had read this poem; I had been reading this poem for two hours*), майбутньому (*I will have read this poem; I will have been reading this poem for two hours*). У непрогресивному аспекті англійський результатив виражає результат читання, який може бути описаний як «присутність прочитаного в психіці суб'єкта», а в прогресивному, як «продовжувати читання», «залишатися в процесі читання». Результатив представлений також в литовській та алюторській мовах.

Поширеним явищем у мовах є переносне вживання часових форм, наприклад теперішнього часу в значенні минулого (*Іду я вчора додому...*) або майбутнього (*Завтра від'їжджаю*), минулого у значенні майбутнього (*Я пішов. Прощайте!*). Однак у різних мовах воно має свої особливості.

Специфічні у мовах і засоби вираження категорії часу. Вони можуть бути аналітичними й синтетичними. Синтетичні представлені флексіями, суфіксами, префіксами, інфіксами і суплетивізмом. У французькій мові, приміром, категорія часу виражається за допомогою: 1) флексій (*je ferme* «я зачиняю» — *je fermais* «я зачинив», *il ferme* «він зачиняє» — *il fermait* «він зачиняв» — *il ferma* «він зачинив»); 2) інтерфіксів (*nous fermons*

«ми зачиняємо» — *fermons* «(ми) зачиняли» — *ferme-rons* «(ми) зачинимо»); 3) суплетивізму (*il a* «він має» — *il aura* «він матиме», *nous avons* «ми маємо» — *nous aurons* «ми матимемо»; *il est* «він є» — *il fut* «він був», *nous sommes* «ми є» — *nous fûmes* «ми були»); *il va* «він іде» — *alla* — *ira* «(він) пішов — піде»); 4) службових слів: *il a fermé* «він зачинив», *il est mort* «він помер» (перфект), *il avait fermé* «він зачинив раніше», *il était mort* «він помер» (плюсквамперфект), *il eut fermé* «він зачинив (ще раніше)», *il fut mort* «він помер (дуже давно)» (*le passé antérieur*), *il aura fermé* «він зачинить», *il sera mort* «він помре» (*le futur antérieur*).

У деяких мовах, наприклад слов'янських, майбутній час виражається аналітично (в дієсловах недокона-ного виду) і синтетично (в дієсловах доконаного виду). Пор. рос. *буду писать*, але *напишу*. У німецькій мові поділ на аналітичні й синтетичні форми підпорядкований іншому принципу: майбутній і минулий (перфект і плюсквамперфект) часи виражені аналітично (*ich werde lesen* «я буду читати», *ich habe gelesen* «я прочитав», *ich hatte gelesen* «я прочитав (перед іншою дією)»), а два інші часи — теперішній і минулий (імперфект) — синтетично (*ich lese* «я читаю» — *ich las* «я читав»; *ich arbeite* «я працюю» — *ich arbeitete* «я працював»). Трапляються випадки, коли навіть в одній мові функціонують як абсолютно рівнозначні синтетичні й аналітичні часові форми, як то маємо, наприклад, в українській мові (*писатиму* і *буду писати*).

Отже, якщо порівнювати системи часових форм і їх значення в різних мовах, то розбіжність стосуватиметься кількості таких форм, специфіки їх прямих і переносних значень, способів і засобів їх вираження. Так, у російській мові є три часові форми (теперішній, минулий і майбутній час, в українській мові — чотири (теперішній, минулий, давноминулий і майбутній), у французькій мові вісім форм індикатива (*Présent, Passé composé, Imparfait, Plus-que-parfait, Passé simple, Passé antérieur, Futur simple, Futur antérieur*), до яких додаються *Futur dans le passé, Futur antérieur dans le passé, Passé immédiat, Passé immédiat dans le passé, Futur immédiat, Futur immédiat dans le passé, Temps surcomposés, Futur hypothétique, Futur hypothétique composé*, що в загальному становитиме сімнадцять форм (дехто вважає, що їх двадцять). В іспанській мові виділяють

дев'ять синтетичних часових форм і дев'ять аналітичних [Широкова 2000: 170]. Англійська мова також має розгалужену систему часу, яка охоплює чотири групи часових форм дієслова: 1) неозначені (The Indefinite Tenses); 2) тривалі (The Continuous Tenses); 3) доконані (The Perfect Tenses); 4) доконані тривалі (The Perfect Continuous Tenses), що разом становить чотирнадцять форм.

У часових системах української та англійської мов існують значні відмінності. В англійській мові розрізняють чотири форми теперішнього часу (Present Indefinite, Present Continuous, Present Perfect, Present Perfect Continuous), а в українській існує тільки одна. Перфектні форми теперішнього часу в англійській мові виражають дії, які відбулися в минулому, але пов'язані своїми наслідками з теперішнім часом. Перекладаються вони в українській мові формою минулого часу (*She has gone to the theatre — Вона пішла до театру*). Теперішній час у підрядних реченнях часу й умови в англійській мові вживається для позначення майбутньої дії, і це є нормою (*You'll go for the walk, while we have an appointment with our friends*, буквально *Ви підете на прогулянку, коли ми маємо зустріч з нашими товаришами*), а в українській мові використовується, як і в головному реченні, форма майбутнього часу (*Коли ми матимемо зустріч з нашими товаришами, ви підете на прогулянку*). В українській мові нормою є вживання теперішнього часу в підрядних з'ясувальних реченнях для позначення минулих дій (*Вона була впевнена, що чинить правильно*), а в англійській мові спостерігається узгодження в часі (*She was shure, that she acted properly*).

В українській мові існує дві форми минулого часу: синтетична форма власне минулого часу (*читав, -ла, -ло, -ли*) і аналітична форма давноминулого часу (*був, -ла, -ло, -ли, читав, -ла, -ло, -ли*), а в англійській мові є чотири форми минулого часу (Past Indefinite, Past Continuous, Past Perfect, Past Perfect Continuous). Англійські перфектні форми служать засобом вираження передування в минулому: *I told you I had met her* «Я сказав вам, що я її зустрів»; *The train had left when they arrived at the station* «Поїзд уже від'їхав, коли ми прибули на станцію»; *What did you do after you'd arrived at the office?* «Що ви робили після того, як ви прибули до контори?». Для української мови характерна транспозиція

минулого часу в майбутній (*Я побіг. До побачення!*), що не властиве англійській мові.

В англійській мові існують шість форм майбутнього часу (Future Indefinite, Future Continuous, Future Perfect, Future Indefinite-in-the-Past, Future Continuous-in-the-Past, Future Perfect-in-the-Past), а в українській мові за загальним значенням є одна форма майбутнього часу, а за способом вираження — три: дві синтетичні (*прочитаю і читатиму*; перша для дієслів доконаного виду, друга — для недоконаного) і одна аналітична (*буду читати*) для дієслів недоконаного виду. В англійській мові всі форми майбутнього часу утворюються аналітично за допомогою допоміжних дієслів *shall* і *will* і змінюваної форми дієслова. Семантичний діапазон майбутнього часу в українській мові ширший, ніж в англійській. Так, зокрема, майбутній час вживається в значенні минулого (*Побачив вовка, та як крикне. Заблудився в лісі, та як заплаче*), що не властиве англійській мові. Значно частіше, ніж в англійській мові, в українській майбутній час вживається в значенні теперішнього: *Не розбереш, хто він насправді є*. Англійський майбутній час не виражає повторних дій у теперішньому й минулому, як це спостерігається в українській мові: *Прийде до нього, сяде і мовчить. Дивиться на чоловіка, то заплаче, то засміється*.

Категорія часу тісно пов'язана з категорією виду і способу. Містком між категоріями часу і виду є значення завершеності дії. Зв'язок із категорією способу ґрунтується на тому, що часові форми імперфекта, плюсквамперфекта і футурума часто виступають у значенні умовного способу і навпаки. Вид, час і спосіб в індоевропейських мовах часто виражаються синкретично (у французькій мові — час і спосіб), а в таких мовах, як арабська, бірманська, австралійська і хопі ці категорії виступають у нерозчленованому вигляді.

Відповідно до своєї семантичної природи категорія часу є дієслівною. Однак є мови, в яких ця категорія притаманна прикметникам і навіть іменникам. Так, у японській мові предикативні прикметники, як і дієслова, розрізняють два часи — минулий і не-минулий. Прикметники не-минулого часу творяться за допомогою морфеми *-i*, а минулого — морфем *-ita, -katta*: *Kono utiwa takai* «Цей будинок високий / буде високим» (тут прикметник *takai* «високий» виступає в формі не-мину-

лого часу *takai*); *Kono utiwa takakatta* «Цей будинок був високим» (той самий прикметник у формі минулого часу *takakatta*).

Категорія часу в іменниках представлена в мовах макрородина тупігуарані (Південна Америка) і характеризує не часову локалізацію об'єкта, а окремий відрізок його існування. Іменник у минулому часі набуває значення «те, що залишилось від предмета», а в майбутньому часі — «те, що буде з предметом». Наприклад, гуарані *tetã ruvixa* «президент республіки» (іменник *ruvixa* «президент» у формі теперішнього часу; показником теперішнього часу є нульовий показник); *tetã ruvixakue* «колишній президент республіки» (іменник у формі минулого часу; показник минулого часу *-kue*); *tetã ruvixara* «новообраний президент, який повинен зайняти цю посаду» (іменник у формі майбутнього часу; показник майбутнього часу *-rã*); у мові сіріно *ñenda* «дорога» (теперішній час), *ñendake* «колишня дорога», *ñendarae* «минулий час», *ñendarae* «майбутня дорога» (майбутній час) [Мельчук 1998: 63—66].

Отже, категорія часу в мовах світу різниться кількістю часових форм, їх семантикою, пов'язаними з нею дотичними категоріями контактності й результативності дії, способами й засобами вираження, а також сферою їх поширення на різні частини мови.

Категорія виду

Категорія виду — категорія дієслова, яка узагальнено вказує на протікання дії в часі, тобто чи досягнута або повинна бути досягнута внутрішня межа дії. Вона наявна тільки у слов'янських і деяких неслов'янських мовах. Належить до ширшої поняттєвої категорії аспектуальності, яка, крім виду, охоплює суміжні з ним значення, передусім способи дії.

І. О. Мельчук виділяє п'ять аспектів — кількісний, дистрибутивний, дуративний, прогресивний та комплетивний, з яких тільки останній представляє категорію виду [Мельчук 1998: 115]. Різноманітність аспектуальних значень, які охоплюють вид, способів дії і все, що належить до якісно-часової і кількісно-часової характеристики дії, як починальність, однократність, інтенсивність тощо (за термінологією О. В. Бондарка, функціонально-

семантичне поле аспектуальності) [Бондарко 1967: 18—31] у різних мовах має неоднакове вираження. В одних мовах такі значення мають формальне (морфолого-словотвірне) вираження (у такому разі вони належать до грамаіііні іатєгорії), в інших виражаються лексичними засобами, а в деяких — синтаксичними засобами речення і складного синтаксичного цілого (у цьому випадку вони належать до поняттєвої іатєгорії або прихованої іатєгорії, яка виражена не прямо, безпосередньо, а кружним шляхом).

У слов'янських мовах у полі аспектуальності виділяють ядро і периферію. Ядром поля є дієслівний вид. До ядра примикають способи дії. Недієслівні засоби аспектуальності займають периферію поля.

Отже, аспектуальність представлена в усіх мовах, а вид — лише в деяких. Саме тому вживання терміна *аспект* у значенні «вид дієслова», яке практикується в міжнародній термінології, не є виправданим. Слов'янський вид є конкретним випадком загального поняття «аспект».

На відміну від іатєгорії часу вид пов'язаний не з дійкитичною (вказівною) часовою локалізацією дії, а з тим, як ця дія інтерпретується мовцем. Іншими словами, це не дійкитична, а семантична іатєгорія. До того ж він тісніше пов'язаний із лексичним значенням, чим пояснюється явище дефективності видових парадигм (не всі дієслова мають видові пари).

Категорія виду має дві грамеми: 'доіконаний вид' (перфектив) і 'недоіконаний вид' (імперфектив). У мовознавстві немає єдиної думки стосовно того, що взято за основу протиставлення доіконаного і недоіконаного виду. Серед розрізнявальних ознак називають результативність і тривалість дії, досягнення внутрішньої її межі і відсутність такої, цілісність і процесуальність дії, її точковість і лінійність, обмеженість і необмеженість тощо. Найпоширенішим є погляд, згідно з яким доіконаний вид означає цілісність вираженої дієсловом дії (Ф. де Соссюр, А. Достал, Ю. С. Маслов, О. В. Бондарко). Ідея про точковість дії як основне значення доіконаного виду започаткована Ф. де Соссюром і розвинута в дослідженнях О. М. Пешковського, який вказав на те, що форми доіконаного виду не поєднуються з дієсловами типу *починати*, *продовжувати*, *переставати*, *закінчувати* тощо. Тобто цілісність можна розглядати в двох розуміннях: у розумінні охоплення всієї дії і в ро-

зумінні точковості. Точка, що обмежує дію, може знаходитися на початку процесу, внаслідок чого утворюється починальне значення (*завод запрацював*), в кінці процесу, що формує термінальне значення (*вони вже відпрацювали*) і може обмежувати дію з обох боків (*він попрацював годину*). Недоконаний вид указує на тривалість, протяжність, лінійність дії або на найзагальнішу, неконкретизовану інформацію про дію. У контексті висловлення значення доконаного і недоконаного видів залежно від певних умов реалізуються в одній із конкретних видових функцій. Зокрема, доконаний вид виступає в конкретно-фактичній (*Він побудував дачу*), наочно-зразковій (*А мати то зітхне, то охне*) та інших функціях, а недоконаний — у конкретно-процесній (*Він будував дачу*), необмежено-кратній (*Читав вечорами*) і узагальнено-фактичній функції, коли важливий факт сам по собі, а не його конкретна характеристика (*Ти читав книжку?* — *Так, читав*).

Зміст граматичної опозиції «доконаний вид — недоконаний вид» не є абсолютно тотожним у всіх слов'янських мовах. Зокрема, наочно-зразкове значення доконаного виду (*А мати то зітхне, то охне*) у польській і особливо чеській та словацькій мовах представлене ширше й різноманітніше, ніж у російській, українській і білоруській мовах. Значення «двобічної дії» в українській і російській мовах виражаються за допомогою недоконаного виду (*Приходив* у значенні «прийшов і пішов»), а в чеській мові в аналогічній ситуації використовується доконаний вид. По-різному виявляється в різних слов'янських мовах і нейтралізація видового протиставлення (пор. *Я двічі йому говорив про це* і *Я двічі йому сказав про це*, де в обох випадках йдеться про двократне повторення дії, а відмінність виду практично несуттєва) [Маслов 1978: 33].

Опозиція «доконаний вид — недоконаний вид» у слов'янських мовах пронизує всю систему дієслова. У плані вираження дієслова доконаного і недоконаного виду різняться сполучуваністю, а саме неможливістю доконаного виду після фазових дієслів *почати, закінчити, продовжувати* тощо (**почав заснівати, закінчиве записати*); після одиниць, що виражають суб'єктивне негативне ставлення (*не подобається, не раджу, розлюбив, не рекомендую* тощо); після слів і висловів, які виражають небажаність або недоцільність якоїсь дії (*неро-*

зумно, зайве, даремно, не треба, не варто); після слів, які мають значення необмеженої тривалості (*довго, нескінченно, без кінця*); після прислівників і прислівникових еквівалентів *завжди, довго, щодня, щогодини, вечорами, годинами, роками, кожен день, кожна хвилину, щоранку, регулярно, періодично, систематично* тощо, а також відсутністю аналітичних форм майбутнього часу в дієсловах доконаного виду (**будемо подивитися*), структурою дієслівної основи (так, в українській мові дієслова доконаного виду мають префікси *по-, з-, ви-, за-, при-, під-, роз-, при-, у-(в-)* та ін., а дієслова недоконаного виду мають здебільшого кореневі основи, суфікси *-ва-, -ува-, -юва-, -ив-*: *давати, перечитувати, підкреслювати, убивати*). Із слов'янським доконаним видом деякі вчені зближують префіксальні утворення в литовській, осетинській та угорській мовах.

Крім префіксального і суфіксального способів, для творення видів використовують суплетивні форми (*говорити — сказати, брати — взяти, ловити — піймати*, рос. *класть — положить*); у деяких мовах ще інфіксацію (в даргинській мові інфікси *-l-, -r-* та *-j-*, які вставляються після першого голосного дієслівного кореня, є показниками недоконаного виду: *buses* «намазати» — *balses* «намазувати», *buces* «піймати» — *burces* «ловити», *kases* «взяти» — *kajses* «брати»); метатезу (у мові ротума, яка належить до групи австронезійських мов, метатеза служить для маркування недоконаного виду: *pure* «рішити» — *puer* «рішати», *futi* «стріляти» — *fuit* «стріляти», *fofi* «підмести» — *foif* «підмити») [Мельчук 2001: 385].

Категорія виду притаманна слов'янським і деяким мовам неіндоевропейської родини. У мовознавстві переважає думка, що її немає ні в германській, ні в романській групах мов. До мови без виду всі аспектологи відносять німецьку мову. Форми перфекта типу *Ich habe gearbeitet* за своїм значенням збіглися з невидовим розповідним минулим — імперфектом (*Ich arbeitete*) і в південних німецьких діалектах цілком витіснили його з ужитку.

За твердженням більшості дослідників французької мови (А. Мейє, Ж. Вандрієса, Ф. Брюно, Ж. Дамуретта, Е. Пішона, Л. Теньєра), в ній також немає категорії виду. Н. О. Катагощина [Катагощина 1985], Н. М. Васильєва і Л. І. Пицкова [Васильєва, Пицкова 1991] виділя-

ють локальну видову категорію на противагу минулим часам *Passé simple* : *Imparfait* як опозицію закінченості/незакінченості дії. Л. І. Ілія вважає таке протиставлення недостатньо обґрунтованим, оскільки *Passé simple* є нейтральним щодо закінченості дії. Значення закінченості дії можливе в *Passé simple* і в одиничній дії, якщо воно підтримується контекстом і термінативним значенням дієслова, однак не є категоріальним значенням форми [Илія 1979]. Л. М. Скредіна, як і Г. Гійом і Р. Л. Вагнер, вважає, що у французькій мові є категорія виду як протиставлення простих дієслівних форм складним [Скредіна 1997]. На думку В. Г. Гака, категорії виду у французькій мові немає, оскільки видові значення у ній виражаються лексично, синтаксично і морфологічно [Гак 1977: 198—199; Гак 1988: 72—80]. Видові відтінки у французькій мові передають не самі дієслова, а часові форми. Наприклад, існують такі тенденції щодо відповідності французьких часових форм із видовими формами української мови: *Présent* — теперішній час недоконаного виду, *Futur* — майбутній час доконаного або недоконаного виду, *Futur antérieur* — майбутній час доконаного виду, *Passé composé* — минулий час доконаного виду, *Passé simple* — минулий час доконаного виду, *Passé antérieur* — минулий час доконаного виду, *Imparfait* — минулий час недоконаного виду, *Plus-que-parfait* — минулий час доконаного або недоконаного виду, *Temps surcomposés* — минулий або майбутній час доконаного виду. Отже, у французькій мові протиставляються прості і складні часові форми й *Imparfait* і *Passé simple*, *Passé composé*, що є свідченням відсутності у французькій мові граматичної категорії виду.

Подібне спостерігається і в іспанській мові. Однак деякі іспанські граматики вважають, що прості форми минулого часу, за винятком *preterito indefenito*, означають незакінчену дію, а всі складні часові форми і *preterito indefenito* передають обмежену в часі дію, тобто мають відтінки доконаного виду. В. С. Виноградов і І. Г. Милославський зазначають, що видове забарвлення в іспанській мові притаманне часовим формам, а не самому дієслову. Дієслова тут не утворюють співвідносних між собою видових пар [Виноградов, Милославський 1986 : 86—94]. Незважаючи на те, що вони не мають особливих парадигм видових протиставлень, іспанська мова передає своїми засобами (протиставленням простих і

складних часів, лексичними й описовими засобами) видові характеристики — обмеженість і необмеженість у часі дії, її тривалість й однократність, кратність і точковість тощо.

Виду як особливої граматичної категорії немає і в англійській мові. Такої думки дотримується більшість учених, які досліджували цю проблему (Г. Суїт, О. Єсперсен, Й. Вахек, Б. Трнка, В. Д. Аракін, Н. Ф. Іртенєва, І. П. Іванова та ін.). В англійській мові дієслова вступають у видові співвідносні пари, не мають формальних видових ознак. Щоправда, таку думку поділяють не всі мовознавці. Наприклад, О. І. Смирницький, Г. Н. Воронцова виділяють в системі англійського дієслова два види — загальний (*common*) і тривалий (прогресивний), який виражається формами *continuous*. Пор.: *John sings* «Джон співає», *John sang* «Джон співав», *John will sing* «Джон буде співати» і *John is singing* «Джон співає (тепер)», *John was singing* «Джон співав (у певний момент)», *John will be singing* «Джон буде співати (в певний момент)». Різниця між прогресивом і не-прогресивом, на думку І. О. Мельчука, полягає в тому, що прогресив указує на перебування певного факту в процесі розгортання (тривала дія), а не-прогресив — на те, що певний факт не перебуває в процесі розгортання [Мельчук 1998: 103]. Однак, як стверджує І. П. Іванова, і прогресив і не-прогресив, у т. ч. й перфективні форми, не є видовими, а лише можуть виражати видові оцінки, які тісно переплітаються з категорією часу, яка є провідною в цій системі [Іванова 1961: 200].

Протиставлення конкретно-процесного факту і факту, представленого узагальнено, має місце також в іспанській (*estoy escribiendo* «саме тепер пишу»), шведській (*jag håller* або *höll pått skriva: jag skriver* або *skrev*), італійській (*sto scrivendo : scrivo*), турецькій (*yazıyorum* «зараз пишу» vs *yazarım* «пишу взагалі, вмію писати») та деяких африканських мовах. Щоправда на відміну від англійської мови в іспанській мові протиставлення прогресива не-прогресиву не є обов'язковим. Проста дієслівна форма всього лише не виражає прогресивності, тому може вживатися замість прогресивної, що не властиве англійській мові. Пор. ісп. *Está durmiendo* і *Duerme* «Він зараз спить» і англ. *He is sleeping* «Він зараз спить» при неможливості в цьому значенні вжити *He sleeps*.

Підтвердженням того, що англійська мова не має категорії виду, є результати дослідження перекладів із англійської мови на російську і навпаки. Як показав аналіз перекладів романів Дж. Голсуорсі, форми *Indefinite* покривають усю сферу значень двох російських видів, звідки випливає висновок, що форма *Indefinite* не має жодного видового значення. Форми *Progressive* мають деяке дуже вузьке видове значення, яке відповідає одному з часткових значень російського недокожаного виду, а саме конкретно-процесному. Видові значення перфекта реалізуються, як правило, в граничних дієсловах, які перекладаються дієсловами докожаного виду в конкретно-фактичному значенні. У неграничних дієсловах на перший план виступає часове значення передування, а характер протікання дії виявляється несуттєвим, що знаходить відображення в загальнофактичному значенні недокожаного виду [Козинцева 1978: 142—143].

Переклад роману І. Тургенєва «Батьки і діти» англійською мовою засвідчив, що перфектний і плюсквам-перфектний відтінки докожаного виду передаються переважно формами *Present Perfect*, *Past Perfect*, а також різними предикативними сполученнями з дієприкметником *II*, тобто з тими формами і конструкціями англійського дієслова, які більшою чи меншою мірою співвідносять дію з наступним часовим планом. У випадках, коли важлива не так завершеність дії, як тривала наявність її наслідків, у перекладі з'являються форми *Indefinite* і *Progressive*. Для передавання афористичного відтінку російського минулого часу докожаного виду використовують *Past Indefinite*, який не має певного видового змісту [Белякова 1978: 155]. Аналіз перекладів доводить, що між російським видом і англійськими перфектними і неперфектними часовими формами немає суворого паралелізму. Отже, в англійській мові аспекти значення передаються лексично, контекстом у поєднанні з деякими часовими формами, які є словозмінними, а у слов'янських мовах категорія виду є словотвірною, самостійною, незалежною від категорії часу, хоча з нею і пов'язана. Тому є всі підстави стверджувати, що в англійській мові дієслівної категорії виду немає, незважаючи на те, що вона була в давньоанглійській мові і утворювалася, як і в слов'янських мовах, за допомогою префіксів. З часом ті префікси втратили видове значення: *ситап* «приходити» — *беситап* «трап-

лятися» (пор. сучасні *to come* «приходити» — *to become* «ставати»). На зміну категорії виду прийшла система складних часів із характеристикою дії та процесу, які передаються через словозмінну систему часів. Проста форма (не-прогресив) і тривала форма (прогресив) не позначають ні часових відмінностей, ні відмінностей об'єктивної тривалості дії, а фіксують інші форми дії: тривала форма відображає протікання дії, її розвиток, розгортання, а проста форма — сам факт дії.

Проаналізований матеріал засвідчив, що категорія виду тісно пов'язана з категорією часу. У багатьох мовах вид і час так тісно взаємодіють, що доводиться говорити про єдину видо-часову систему або, щонайменше, про наявність у дієслові цих мов гібридних видо-часових утворень. Цей зв'язок виявляється в неможливості утворення деяких форм часу в межах одного з видів, у специфічному використанні деяких видо-часових форм. У деяких мовах протиставлення за категорією виду має місце тільки в окремих часах. Так, у східно- і західнослов'янських мовах вид розрізняється лише в минулому і майбутньому часах: уявлення про завершеність дії не поєднується з уявленням про теперішній час, і форми теперішнього часу виявляються поза аспектуальними протиставленнями. А, наприклад, у литовській мові докожаний вид цілком природно вживається в теперішньому часі: *skaitau* «я читаю» (недокожаний вид) — *perskaitau* (докожаний вид). Це ж стосується угорської мови, де дієслова докожаного виду також вживаються в теперішньому часі: *A levelet irom* «Я пишу лист» (недокожаний вид) — *A levelet megirom* «Я зараз пишу і завершую написання листа» (докожаний вид).

У китайській, арабській, деяких африканських мовах видова опозиція взагалі невіддільна від часової. Так, дієслова докожаного виду в мові йоруба та ігбо (ква мови) автоматично позначають минулий час, а форми, які виражають дію, що відбувається, — теперішній час.

Категорія стану

Категорія стану є надзвичайно важкою для зіставних досліджень. Це зумовлено насамперед неоднозначним її трактуванням різними вченими, що призвело до невизначеності її змістових меж. Крім того, вона є

складною і розгалуженою, специфічно в різних мовах поєднується з іншими категоріями і має в них неіден-тичне вираження.

Найпоширенішою є точка зору, що стан — це граматична категорія дієслова, яка виражає суб'єктно-об'єктні відношення.

На початку 70-х років ХХ ст. було зроблено спробу запропонувати універсальну теорію стану, яка б дала змогу однаково описати форми стану в різних мовах. Для цього було запропоновано поняття *діатези* — відповідності між семантичними і синтаксичними ак-тантами дієслова, до якого вони (актанти) приєднують-ся. Пор. дві фрази з однією семантичною структурою (описують одну й ту саму ситуацію): *Артист читає вірш* і *Вірш читається артистом*. Агенс (артист) є під-метом у першому реченні і додатком у другому, об'єкт (книжка) є прямим додатком у першому реченні і підме-том у другому. Стан визначається як граматично марко-вана в дієслові діатеза, тобто виділяється тоді, коли в мові є дієслівні лексеми, різні словоформи яких співвід-носяться з різними діатезами (з різними відповідностя-ми між ролями лексеми і членами речення, які ці ролі виражають). На відміну від діатези, яка є семантико-синтаксичною й універсальною категорією (будь-яке дієслово і в будь-якій мові має щонайменше одну діате-зу), стан є морфологічною і тим самим не універсальною категорією (не будь-яке дієслово і не в кожній мові має хоча б дві різні словоформи, які співвідносяться з різни-ми діатезами). Якщо діатеза позначається спеціальною дієслівною формою, то кількість станів дорівнює кіль-кості діатез; якщо ж усі діатези позначаються однією й тією самою дієслівною формою, то стану немає [ЛЭС 1990: 160—161].

Залежно від розуміння категорії стану виділяють різну кількість станів: чотири (активний, зворотний, середній і середньо-зворотний; активний, пасивний, се-редній, безособовий); три (активний, пасивний, серед-ньо-зворотний); два (активний і середній; активний і пасивний). Останнім часом усе більшого поширення на-була двостанова концепція (активний і пасивний стан), обґрунтована в працях О. В. Ісаченка, О. В. Бондарка, Л. Л. Буланіна, в російських академічних граматиках 1970 і 1980 років, у «Теоретичній морфології україн-ської мови» І. Вихованця і К. Городенської (2004 р.). Майже всі мовознавці виділяють активний і пасивний

стани і вважають їх центральними формами категорії стану. Так, майже всі граматисти виділяють в англій-ській мові тільки активний і пасивний стани. Отже, опозиція «актив — пасив» є основною становою опози-цією в усіх мовах, які мають категорію стану. Маркова-ним членом цієї привативної опозиції є пасив. В актив-ному стані суб'єкт дії, наприклад в українській мові, знаходиться в називному відмінку й займає позицію підмета, а об'єкт дії — у знахідному відмінку й виступає в ролі прямого додатка (*Професор прочитав лекцію*). У пасивному стані суб'єкт дії знаходиться в орудному від-мінку й виступає в ролі непрямого додатка, а об'єкт дії — в називному відмінку й виступає в ролі підмета (*Лекція прочитана професором*).

Мовознавці, які виділяють тільки активний і пасив-ний стани, наголошують на зв'язку категорії стану з пе-рехідністю дієслів, оскільки пасивний стан можуть ма-ти, як правило, перехідні дієслова.

Мови світу різняться за складом станів. Наприклад, у більшості мов є два стани, в якутській мові, за Л. Н. Ха-ритоновим, — п'ять станів. Є мови, в яких узагалі немає категорії стану. До них належать усі ергативні мови.

У деяких мовах є не один, а кілька різновидів паси-ву. Так, два пасиви є в англійській мові — прямий і непрямий. При прямому пасиві підметом стає прямий додаток активної конструкції (пор. актив *Adam gave the apple to Eve* «Адам дав яблуко Єві» і прямий пасив *The apple was given to Eve by Adam*, буквально *Яблуко було дане Єві Адамом*). При непрямому пасиві підметом виступає непрямий додаток активної конструкції (*Eva was given the apple by Adam*, буквально *Єва була дана яб-луко Адамом*). Прямий додаток англійського пасиву зберігає свій синтаксичний статус у непрямому пасиві, що не властиво, наприклад, українській, російській чи французькій мовам.

У тагальській мові є три пасиви: прямий, непрямий (локативний) і інструментальний. При прямому пасиві в ролі підмета виступає прямий додаток активної кон-струкції, при непрямому — непрямий (бенефактивний, локативний або директивний) додаток, а при інструмен-тальному — додаток із значенням інструмента або спо-собу дії. Пор.: актив *Sulat ng liham ng pulang tinta sa is-tyudyante ang titser* «Професор написав листа студенту червоним чорнилом», прямий пасив *Sinulat ng titser ng*

pulang tinta sa istudyante ang liham «Лист був написаний професором студенту червоним чорнилом», непряний пасив *Sinulatan ng titser ng liham ng pulang tinta ang istudyante*, буквально *Студент був написаний лист професором червоним чорнилом*, інструментальний пасив *Isulat ng titser ng liham sa istudyante ang pulang tinta*, буквально *Червоне чорнило було написано лист студенту професором* [Мельчук 1998: 171—172].

Станові перетворення в різних мовах мають формальні особливості. В англійській мові, зокрема, підметом у пасивній конструкції, на відміну від української та багатьох інших мов, можуть бути непрямі додатки і навіть сирконстанти, а в японській мові навіть актант сирконстанта: актив *Hahaga kodomono atamao padeta* «Мати погладила голову дитини», пасив *Kodomoga habani atamao naderareta*, буквально *Дитина була поглажена матір'ю голову* [Мельчук 1998: 177]. Підметом пасивної конструкції в японській мові, як правило, повинна бути істота (навіть особа), пасиви з підметами-неістотами є ненормативними, на що акцентується в японських граматиках. Агентивний додаток японського пасиву має форму датива, а не інструменталіса: *Voikuwa inuni katareta*, буквально *Я був покусаний собаці*.

Розрізняються мови й за типом дієслів, які допускають пасив. У французькій мові, як і в українській та інших слов'янських, пасивізуються лише перехідні дієслова, а в англійській мові пасив легко утворюється від неперехідних двоактантних дієслів: *The doctor was sent for* «За лікарем було послано», буквально *Лікар був посланий за*; *The conclusion was arrived at* «Згода була досягнута», буквально *Згода була прийдена до*; *This bench has been sat on* «На цій лавочці сиділи», буквально *Ця лавочка була сиджена на*. Крім того, англійський пасив можливий від дієслівних утворень, що складаються з неперехідного дієслова і довільного сирконстанта: *These train-cars are designed to be slept in* «Ці вагони призначені для того, щоб спати в них», буквально *Ці вагони призначені бути спаними в*; *Such a dress can't be sat down in* «У такій сукні не можна сісти», буквально *Така сукня не може бути сидженою в*. Англійські пасивні форми, утворені від неперехідних дієслів і залежних від них прийменників, називають приймаючими пасивами. Якщо, наприклад, в українській мові головним засобом передачі суб'єктно-об'єктних відно-

шень є дієслово через наявність у ньому словотвірних механізмів, які регулярно фіксують зрушення у значеннях дієслівних лексем, то в англійській мові у зв'язку з її ізолятивними рисами такі механізми відсутні і тому центральним засобом передачі цих значень є вся конструкція.

Подібні явища відмічені й у японській мові. Японський пасив може утворюватися не лише від перехідних, а й від деяких неперехідних дієслів із другим актантом у дативі та з сирконстантом у позиції підмета: *Yookoda Minoruni soodansareta* «Йоко була проконсультована Мінору» (дієслово *soodansuru* «давати пораду» в японській мові неперехідне); *Eigakande Minoruga kawaiikoni tonarini suwarareta*, буквально *У кінотеатрі Мінору сівся поруч з красивою дівчиною*.

Є мови, в яких пасив утворюється від семантично одновалентних неперехідних дієслів. Єдиний актант таких дієслів переміщується з позиції підмета в позицію непрямого додатка, як в розмовній російській (*Ах, сколько мною пройдено, ах, сколько мною езжено, ах, сколько мною видено, и все вокруг моё*) та українській мові (*Скільки ходжено по світах; Немало переплакано за життя*). Однак, на думку К. Г. Городенської, ці форми перебувають поза становими відношеннями [Вихованець, Городенська 2004: 245].

В українській і російській мовах на формотворення пасивного стану впливає видова належність перехідного дієслова. Якщо дієслово доконаного виду, то воно має тільки дієприкметникову форму стану (*Здание было построено; Ухвала буде прийнята зборами*). Дієслово недоконаного виду має пасивну форму з постфіксом *-ся* (*Здание строится; Ухвала принимается*). В іспанській мові таких обмежень немає: будь-яке перехідне дієслово може утворювати як дієприкметникову (*ser + participio pasivo*), так і зворотну (з займенником *se*) форму.

У більшості мов пасивний стан виражається аналітично за допомогою допоміжного дієслова зі значенням «бути» (укр. *бути*, рос. *быть*, нім. *sein*, англ. *to be*, франц. *être*, італ. *essere*, ісп. *ser*, порт. *ser*, рум. *a fi*) і пасивного дієприкметника (укр. *Постанова буде прийнята парламентом*; рос. *Песня была исполнена хором ветеранов*; англ. *The house is built* «Будинок побудований»; франц. *Ce maitre est aimé des élèves*, буквально *Учитель є любимий учнями*; ісп. *El libro es leído por ni-*

nos «Книжка читається дітьми». Деяку своєрідність виявляють німецька й італійська мови. У німецькій мові використовуються два допоміжні дієслова: *sein* «бути» і *werden* «ставати», при цьому диференціюються значення пасивних конструкцій. Дієприкметник з допоміжним дієсловом *werden* виражає дію, яку зазнавав би чи буде зазнавати підмет (об'єкт дії), а з *sein* — стан підмета, який хоч і виник унаслідок певної дії, але ця дія стала вже неактуальною. Пор.: *Dieses Haus wurde sehr lange gebaut* «Цей будинок будувався дуже довго» і *Das Haus war fest gebaut* «Цей будинок міцно збудований». В італійській мові пасивний стан утворюється не тільки за допомогою допоміжного дієслова *essere* «бути», а й двох дієслів руху — *andare* «йти» і *venire* «приходити, приїжджати, йти», які, виконуючи функцію допоміжних дієслів, одночасно ніби наголошують на процесі досягнення результату, позначеного пасивним дієприкметником: *La casa è andata distrutta* «Будинок зруйнований»; *Senza preavviso le strade venivano bloccate* «Несподівано вулиці були заблоковані».

Рисою української мови, якою вона вирізняється з-поміж усіх слов'янських мов, є співвідносні з пасивними дієприкметниками предикативні форми на *-но*, *-то* зі значенням результативного стану: *Поле було зорано. Козаченька вбито*. Характерною особливістю цих форм є їх здатність керувати лише знахідним відмінком прямого об'єкта. Тут неможливий суб'єктний компонент в орудному відмінку, як то звичайно є в усіх інших випадках вживання пасивних форм (у трикомпонентних пасивних конструкціях типу *Посіви змиті дощем; Посіви змиваються дощем*, оскільки тут загалі не мислиться дійова особа, а вся увага звернена на дію та її результат: важливо, що сталося чи станеться, а не те, хто це зробив чи зробить).

Крім аналітичного, пасивне значення може мати синтетичне вираження. Так, показником пасиву є постфікс *-ся* в українській, російській, білоруській та його відповідники в інших слов'янських мовах (*читає(ю)ться, пише(у)ться, будує(ю)ться*). У латинській мові пасив виражається за допомогою дієслівних суфіксів *-r*, *-ur*, а також *-mini*, який одночасно вказує на особу і число: *punior* «покараний (я)», *punitur* «покарані (ми)», *puniris* «покараний (ти)», *punimini* «покарані (ви)», *punitur* «покараний (він)», *puniuntur* «пока-

рані (вони)». За допомогою суфіксів творяться пасивні форми в тюркських мовах: казах. *жазу* «писати» — *жазылған* «писаний», *кесу* «різати» — *кесілген* «різаний». У тагальській мові активний стан маркується інфіксами *-um-*, *-in-*, які вставляються після початкового приголосного кореня: *sumulat* «писати» — *sinulat* «бути написаним», *pumatáy* «убивати» — *pinatáy* «бути вбитим». В арабській мові актив і пасив виражається за допомогою двох рядів протиставлених трансфіксів: *a — a*, *a — i*, *a — u* (актив); *u — i* (пасив). Наприклад: *kataba* «писати» — *kutiba* «бути написаним», *fahima* «розуміти» — *fuhima* «бути зрозумілим». Подібне спостерігається в сучасному івриті: *hišlit* «привів до влади» — *hušlat* «був приведений до влади». Отже, мови відрізняються за способом творення пасивного стану: в одних мовах є лише аналітичні форми пасивного стану (германські й романські), в інших — тільки синтетичні (семіто-хамітські й тюркські), а ще в інших — аналітичні й синтетичні (українська, російська та ін.).

Різняться мови також за частотою вживання пасивних дієслів. Оскільки, наприклад, в англійській мові підметом пасивної конструкції, крім прямого, може бути непрямий і навіть прийменниковий додаток відповідної активної конструкції, а кількість дієслів, які можуть мати неперехідне і перехідне каузативне значення надзвичайно велика (пор.: *Water boils* «Вода кипить» і *He boils water* «Він кип'ятить воду», буквально *Він кипить воду; The boat sails* «Човен пливе» і *He sails the boat* «Він пливе на човні», буквально *Він пливе човен; The plane flies* «Літак летить» і *The pilot flies the plane* «Пілот веде літак», буквально *Пілот летить літак*), то цим пояснюється більша частотність уживання пасиву в реченнях, де особа або предмет зазнає на собі чийогось впливу (*The water is boiled by Mother; The boat is sailed by my friend; The plane was flown by the pilot; The hotel was run by this woman*). Англійська мова надає перевагу використанню форми пасиву в реченнях, де особа або предмет у функції підмета зазнає на собі чийогось впливу. Українські неозначено-особові речення з дієсловами активного стану відповідають пасивним конструкціям англійської мови: *Нам повідомили приємну новину* — *We were told good news*; *Джону поставили гарну оцінку* — *John was given a good mark*.

Думка про те, що активна і відповідна їй пасивна конструкції є синонімічними, не зовсім коректна. Опи-

суючи одну й ту саму ситуацію, вони мають тотожну семантичну структуру, але їхні комунікативні структури не збігаються. Одна й та сама ситуація дістає різне семантичне представлення, а отже, має різні семантичні відтінки. У багатьох дослідженнях наводиться приклад, що фраза *Caesar Pompeium vicit* «Цезар переміг Помпея» взята з біографії Цезаря, а речення *Pompeius a Caesare victus est* «Помпей був переможений Цезарем» — це вже з біографії Помпея. Змінюється точка зору на предмет, характер бачення суб'єкта й об'єкта.

Категорія способу

Традиційно категорію способу визначають як граматичну категорію, яка виражає відношення дії, позначеної дієсловом, до дійсності з погляду мовця. Однак це визначення не охоплює всіх функцій цієї категорії, оскільки вона, крім зазначеного, в багатьох мовах служить засобом вираження різних синтаксичних функцій у реченні. Повнішим є визначення І. О. Мельчука: категорія способу — це «категорія, грамеми якої характеризують прагматичну мету мовця в певному висловленні, а також можуть маркувати синтаксичну роль дієслова як залежного елемента» [Мельчук 1998: 153].

Головною функцією категорії способу є визначення модальності дії, тобто відношення дії, процесу чи стану до дійсності з погляду мовця. Ця дія (процес, стан) може інтерпретуватися як реальна чи ірреальна. Серед можливих прагматичних різновидів висловлення, крім констатації факту, вираження бажання, формулювання умови, можна назвати нереферентні описи бажаних чи передбачуваних ситуацій, яких ще в дійсності немає. Різні способи дієслова вказують на те, чи є певне висловлення констатацією фактів, описом подій (*Батько відпочиває на морі*), вираженням волі мовця, який намагається спонукати іншу особу виконати його волю (*Батьку, відпочивайте на морі!*), вираженням бажання мовця (*Якби батько відпочивав на морі!*), вираженням нереальної умови (*Якби батько відпочивав на морі, він би так часто не хворів*), описом такої ситуації, яка можлива тільки за наявності якоїсь умови (*Батько відпочивав би на морі, коли б влітку не працював на да-*

чі). Ідеалізована категорія способу охоплює шість граем: індикатив, або дійсний спосіб (виражає пропозицію в логічному сенсі), імператив, або наказовий спосіб (виражає волю мовця, його бажання вплинути на адресата виконати бажану дію), оптатив, або бажальний спосіб (виражає екстеріоризацію бажання мовця), кон'юнктив, або суб'юнктив (виражає нереферентний характер описуваного факту, причому відповідне дієслово є доповненням іншого дієслова зі значенням «хочу», «сподіваюся» тощо), кондиціоналіс, або умовний спосіб (виражає зумовлений характер описуваного факту), й ірреаліс (виражає припущення, яке суперечить фактам). Індикатив є прямим способом, а всі інші — непрямими.

Мов, у яких розрізнялись би всі шість перерахованих тут граем стану, небагато. Переважно мови обмежуються трьома-чотирма граемами. Труднощі зіставного аналізу категорії способу в різних мовах полягають у тому, що ця категорія в граматичних теоріях мов не має однакового трактування. Понад те, навіть стосовно однієї й тієї самої мови трапляються розбіжності в поглядах щодо кількості способів. Так, в українському мовознавстві традиційно виділяли як самостійну тричленну дієслівну категорію способу, що об'єднує граеми дійсного, умовного та наказового способів. Останнім часом з'явилося не зовсім переконливе твердження про безпідставність виділення дійсного способу, внаслідок чого категорія способу стала двочленною, що ґрунтується на протиставленні умовного та наказового способів. Визнаючи, що категорія способу базується на опозиції ірреальних значень «гіпотетичність дії, процесу, стану — бажаність дії, процесу, стану», І. Вихованець і К. Городенська вважають, що на основі другого значення, «крім граеми наказового способу, яка відзначається високим ступенем апеллятивності, потрібно виокремити ще дві граеми — спонукального способу, для якого характерна послаблена апеллятивність, та бажального способу, в якого зовсім нейтралізована апеллятивність і натомість виразним є значення бажальності. Отже, за такого підходу категорія способу є чотиричленною: умовний, наказовий, спонукальний і бажальний способи.

Однак немає достатніх підстав не визнавати дійсного способу. Він якраз і є тією основою для виділення категорії способу, оскільки головною опозицією для цієї категорії є опозиція «реальна дія — ірреальна дія». Думка

про безпідставність виділення дійсного способу на основі того, що «категорія часу, яка так само виражає з погляду мовця дії, процеси та реальні стани, водночас є самостійною категорією, що реалізується в грамемах теперішнього, минулого та майбутнього часу, і несамоїтною, бо входить до складу категорії способу, збігаючись із грамемою дійсного способу» [Вихованець, Городенська 2004: 257], є недоказовою. Якщо дотримуватися такого погляду, то доведеться констатувати, що в деяких мовах, наприклад у німецькій, англійській та іспанській, немає умовного способу, в болгарській немає коментатива, а в латинській немає наказового способу, бо там ці способи мають часові форми, але це суперечило б здоровому глузду. При визначенні способів у мовах необхідно також звернути увагу на наявність спеціальних формальних засобів вираження для кожного способу. Це — єдиний об'єктивний критерій. Тому можна стверджувати про різний набір парадигматичних форм способу в мовах світу, що може не збігатися з наведеним вище шестирозрядним списком способів. Якщо в більшості мов світу є три способи, то в португальській мові їх чотири (індикатив, імператив, кондиціоналіс і кон'юнктив), в лезгинській — п'ять (індикатив, імператив, оптатив, гортатив¹ і кондиціоналіс), у нахських — десять, а в аглутинативних мовах їх кількість сягає дванадцяти. У монгольській мові наказовому способу відповідає чотири способи: імператив, який виражає наказ, рекомендацію, розпорядження і пораду; бенедиктив, який виражає тільки ввічливе й шанобливе прохання; прекатив, який виражає принизливі, але наполегливі вимоги на кшталт скарг і суплік; інцитатив, який виражає запрошення, спонукання.

Отже, специфіка мов стосовно категорії способу полягає як у кількості станів, так і в характері виражуваних ними значень, які бувають найрізноманітнішими. Так, зокрема, деякі сучасні індоєвропейські мови, крім індикатива, кон'юнктива й імператива, створили особливі форми кондиціоналіса для позначення обумовлених дій і для вираження припущення, можливості, бажаності й некатегоричного твердження: нім. *Ich würde*

¹ Гортатив використовується для вираження запрошення.

es gerne turn, франц. *Je le ferais volontiers* «Я охоче зробив би це»; франц. *La catastrophe aurait fait dix victimes* «Як припускають, у катастрофі загинуло десять чоловік», *Le Président français se rendrait en Angleterre* «Президент Франції, можливо, здійснить поїздку до Англії».

У балканських мовах є переповідний спосіб — коментатив. Мовець описує факт на основі чужих слів, не беручи на себе відповідальності. Пор. болг. *Купил е си ново палто* «Він купив собі нове пальто» і *Купил си ново палто* «Кажуть, що він купив собі нове пальто»; *Ще жене* «Він буде жати» і *Щял бил да жене* «Кажуть, що він буде жати»; *Няма война* «Війни нема» і *Нямало било война* «Кажуть, що війни нема». Значення цього способу в українській мові нерідко передається за допомогою частки *мовляв*. Оскільки цей спосіб передає факти з чужих слів, мовець ніби когось цитує, то його ще називають цитативом, або заочним способом. Уважають, що цитатив є також у латиській та естонській мовах: латиськ. *Krūminš ļoti griba mani redzēt* «Крумінш дуже хоче мене бачити» — *Krūminš ļoti gribot mani redzēt* «Кажуть, що Крумінш дуже хоче мене бачити»; ест. *Mägi töötav kolhoosis* «Мягі працює в колгоспі» — *Mägi töötavat kolhoosis* «Кажуть, що Мягі працює в колгоспі». Отже, в болгарській мові коментатив (цитатив) виражається аналітично, а в латиській та естонській мовах для цього використовуються особливі суфікси. Болгарський коментатив має форми часів (теперішнього, минулого й майбутнього), всі три особові форми і форми числа (однини та множини), а латиський не має минулого часу і не розрізняє ні особи, ні числа. В естонській мові коментатив має лише одну незмінювану форму. Коментатив є також у тюркських, монгольських, фіно-угорських, самодійських і абхазько-адигейських мовах.

У румунській мові виділяють презумптив, або передбачувальний спосіб. За цією грамемою закріплена система форм, які творять парадигму: *O (va) fi plecînd* «Він (вона), напевно, від'їжджає»; *Ar fi plecînd* «Він (вона) ніби від'їжджає»; *(Trebuie) să fi plesînd* «Він (вона) мабуть від'їжджає»; *O (va) fi plecat* «Він (вона), напевно, від'їхав (від'їхала)»; *(Trebuie) să fi plecat* «Він (вона) мабуть від'їхав (від'їхала)». У багатьох моментах румунський презумптив перехрещується з коментативом: *Ar fi plecat* «Він (вона) ніби від'їхав (від'їхала)» = «Кажуть, що він (вона) від'їхав (від'їхала)».

У мові вінту (одна з америндських мов у Каліфорнії) є такі способи, як експерієнтив (мовець сприймає факт безпосередньо), інферентив (мовець дійшов висновку про певний факт на основі пов'язаних із ним інших фактів) і презумптив (мовець передбачає, що факт має місце, спираючись на наявні в нього знання, інформацію тощо): *Pi k'urant^he* (експерієнтив) «Він рубає дрова» (я це бачу або чую); *Pi k'urare* (інвектив) «Очевидно, він рубає дрова»; *Pi k'ura^hel* (інферентив) «Зараз він повинен рубати дрова» (тому що кожен день він у цей час це робить).

Різні тюркські мови мають такі стани, як повиннісний (азербайджанська, гагаузька, турецька, туркменська, чуваська, якутська мови); наміру (азербайджанська, башкирська, казахська, туркменська, узбецька, уйгурська мови); погоджувальний (тувинська й хакаська мови); передбачувальний (хакаська, якутська мови), показниками яких виступають різні суфікси. У самодійських мовах, крім дійсного, умовного й наказового, є такі способи, як пробачальний, передбачувальний, повиннісний, питальний, спонукальний, адитивний (останній для дій, які сприймаються на слух: селькуп. *Сьркунанти* «Я чув, ти ввійшов»). У нівхській мові є особливі форми застережливого, бажального, неочевидного, емоційно-негативного та інших способів. У нахських мовах як окремі виступають безвідкладно-наказовий, бажальний, прохально-бажальний, категорично-наказовий, потенційний і неозначений способи [ЛЭС 1990: 321]. Є мови (зокрема, мова фокс — одна з індіанських мов Північної Америки, що належить до родини алгонкінських мов), які мають спеціальний спосіб для вираження негативних наказів або вимог (цей спосіб отримав назву *прохібітив*).

Відмінності стосуються й часових форм способів. Якщо в українській мові дійсний спосіб виражається чотирма часовими формами, то в англійській мові — чотирнадцятьма. Умовний спосіб в українській мові не має часових форм, в англійській має (*If I came, If I were* — теперішній час, *If I had come, If I had been* — минулий час; див. ще: *were going, should go, should be going, should have gone* тощо). У німецькій мові кон'юнктив становить систему форм, що мають відповідники в індикативі. У цих формах переплітаються часові й модальні значення: *Hätte ich jetzt mehr Zeit!, Hätte ich damals mehr Zeit gehabt!* (в обох випадках в українській мові відпові-

дає одна форма *Коли б мав я більше часу!*). Пор. ще: *Er käme heute, Er würde kommen heute, Er wäre gekommen gestern, Er würde gekommen sein*, що відповідають одній українській формі *Він прибув би (сьогодні, вчора)*. Кілька часових форм має умовний спосіб і в іспанській мові. Дуже рідко, але все ж таки трапляються часові протиставлення в імперативі. Так, у латинській мові наказовий спосіб мав дві часові форми — теперішній і майбутній час: *Ad nos veni!* «Приїжджай до нас!» (теперішній час), *Quum navigare poteris, ad nos venito!* «Коли зможем плисти (по морю), приїжджай до нас!» (майбутній час). Ці два часи розрізняються також в імперативі монгольської мови й індіанської мови крі. У деяких мовах, як, наприклад, в алюторській, імператив уживається в функції інших способів і тоді набуває часових форм. Переносне вживання способів у різних мовах також не збігається. Навіть близькі індоевропейські мови українська й англійська, українська й німецька мають свої особливості. В українській мові наказовий спосіб може вживатися у значенні умовного (*Дай людині чіткі орієнтири, вона ніколи не схибила б; Прийди він сюди вчасно, нічого б не сталося*) та дійсного (*Вона візьми та й крикни; Усі відпочивають, а ти працюй*), тоді як в англійській мові такого немає. В українській мові у значенні наказового способу вживаються дієслова руху в формі дійсного способу минулого часу (*Пішли додому!*). У німецькій та англійській мовах таке переносне вживання дійсного способу не допускається. Специфічною рисою української мови, як і деяких інших слов'янських, є форми умовного способу з інфінітивом: *Чи не поспівати б нам разом?, Насіяти б квітів*. І. Вихованець і К. Городенська відносять такі форми відповідно до спонукального та бажального способів.

У деяких мовах умовний спосіб використовується в суто формальній синтаксичній функції, наприклад, в німецькій мові, де форми кон'юнктива й кондиціоналіса переважно вживаються для передавання чужого мовлення без будь-якої вказівки на сумнів щодо істинності переданої інформації: *Er sagte, daß er Eile habe* «Він сказав, що поспішає»; *Er sagt, daß er das Buch gelesen habe* «Він говорить, що читав цю книжку»; *Er sagt, sie würde singen* «Він говорить, вона буде співати».

Особливістю деяких європейських мов (німецької, іспанської та ін.) є наявність, крім двох основних форм

імператива (форми другої особи однини й множини), так званої ввічливої форми, яка вживається як при звертанні до однієї особи, так і при звертанні до кількох осіб: нім. *Schreiben Sie!* «Пишіть!» (ввічлива форма) — *Schreibt!* «Пишіть!» (звичайна форма); *Kommen Sie!* «Приходьте!» (ввічлива форма) — *Kommt!* «Приходьте!» (звичайна форма); іспанська ввічлива форма імператива традиційно вважається формою третьої особи, однак означає другу особу, виражаючи ввічливе ставлення мовця до адресата.

Відмінності між мовами існують також у засобах і способах вираження способів. Так, в українській мові наказовий спосіб у другій особі однини і множини виражається синтетично різними формами (*читай, читайте; іди, іди́ть*), а в англійській мові є тільки одна форма для другої особи двох чисел (*read, go*), яка збігається з формою інфінітива і вживається без *to*. Форма першої особи множини в українській мові виражена синтетично (*читаймо, ходімо*) від дієслів недоконаного виду й аналітично (*хай прочитаємо, нехай підемо*) від дієслів доконаного виду. Цим двом формам в англійській мові відповідає одна аналітична форма: *let us (let's) read, let us (let's) go*. Правда, деякі вчені, наприклад Б. Л. Львіш, вважають, що це вільні синтаксичні сполучення, які до дієслівної парадигми не входять. Форма третьої особи в українській і англійській мовах виражається аналітично (*хай / нехай іде, заспіває; хай / нехай ідуть, заспівають; let them come, sing*). Особливістю англійської мови є те, що заперечний і емпатичний варіанти форми наказового способу утворюються за допомогою дієслова *do* (*don't go* «не йди», *do come* «приходь/те»). Специфіку парадигми наказового способу української мови становить те, що поряд із повними формами співіснують скорочені форми (*ходімо і ходім, скажіте і скажіть*).

Умовний спосіб в українській мові утворюється лише аналітично за допомогою частки *би* (*б*) і дієслова минулого часу (*ходив би, ходила б, ходили б*). В англійській мові збереглися старі синтетичні форми *be* і *were* (*if it be true* «якщо б це було правильно», *if I were here* «якщо б я був тут»), а для позначення передбачуваних і обумовлених дій використовуються аналітичні форми з інфінітива з допоміжними дієсловами *shall, will, may* (*I should go* «я пішов би», *he would help* «він допоміг би»).

Є мови, в яких імператив і кондиціоналіс виражаються за допомогою префіксів. До таких мов належить

алюторська, де імператив маркується префіксом, а кондиціоналіс — подвійним префіксом (*junatətkən* «живеш» — *qə + junatətkən* «живи» — *mə + ʔə + junatətkən* «жив би») [Мельчук 2001: 394]. Дублювання інформації (подвійне вираження значення) трапляється в різних мовах не так уже рідко (наприклад, узгодження, коли якась грамема повторюється кілька разів у висловленні). У деяких мовах, як, наприклад, лезгинській, для різних способів використовуються суплетивні форми (*f* «ідеш» — *alad* «іди», *atu* «приходиш» — *ša* «приходь», *gu* «даєш» — *ce* «дай»). Серед романських мов у зіставному плані своєрідною є румунська мова у творенні кондиціоналіса, де його форми в теперішньому часі утворюються за допомогою окремо оформленого допоміжного дієслова, винесеного в препозицію до смислового дієслова. Пор.: франц. *il chanterait*, італ. *canterebbe*, ісп. *cantaria*, порт. *cantaria* і рум. *ar cînta* (форма перфекта *ar fi cîntat*).

Категорія особи

Граматична категорія особи — це словозмінна категорія дієслова (в деяких мовах також імені в позиції присудка), яка означає відношення суб'єкта дії (іноді й об'єкта) до мовця. Вона властива також особовим займенникам, тільки представлена в них лексично, а не граматичними формами. Отже, потрібно розрізняти категорію дієслівної особи, яка належить до узгоджувальних категорій, і займенникову особу (займенники *я, ти, він, вона, воно, ми, ви, вони*), граматичний статус якої є неоднозначним.

За розгляду особових займенників, зауважує І. Вихованець, «постають найпринциповіші питання: у який спосіб характеризувати їхнє значення особи і який стосунок має особа як характеристика учасників мовленнєвого акту до граматичних категорій. Маємо всі підстави вважати, що триграмемне значення особи є специфічною граматичною категорією, обов'язковою для особових займенникових іменників (так автор кваліфікує особові займенники — М. К.) і відображуваною у морфологічній структурі поєданого з особовими займенниками дієслова чи його еквівалентів. У такому випадку доведеться визнати особові займенникові іменники слова-

ми, які передають тільки граматичні значення і не виражають жодних лексичних значень, а це спонукає зарахувати займенникові іменники до класу службових слів поряд з аналітичними граматичними показниками; проте відмінність особових займенникових іменників від аналітичних граматичних показників полягає в тому, що вони (особові займенникові іменники) не є граматичними показниками (модифікаторами) при словах якогось іншого класу подібно, наприклад, до аналітичних показників способу або часу, а автономними повністю граматикалізованими коренями, позбавленими будь-яких лексичних сем» [Вихованець, Городенська 2004: 195]. Тому автор вважає, що потрібно розрізнити дві функції особових займенників: 1) функцію граматицизованих автономних коренів, що за наявності залежних від них показників особи в дієсловах указують на відповідного учасника мовленнєвого акту (*ти читаєш*); 2) функцію наближених до аналітичних морфем напівморфем за відсутності в морфологічній структурі поєднаного з ними дієслова показників особи (*я читав, ти читав, він читав*). Автономність і специфічність особових займенників виявляється в тому, що, крім граматичної категорії особи, виражають семантику предметності, виступають членами речення й виконують функцію теми за актуального членування речення.

Отже, займенникова особа не є словозмінною категорією. Займенники *я, ти, він, вона, воно, ми, ви, вони* не є словоформами однієї лексеми; вони являють собою різні лексеми. Однак ці лексеми відіграють важливу роль у граматиці: тісно пов'язані з синтаксисом, оскільки зумовлюють дієслівне узгодження, а протиставлення за особою лежить в основі багатьох словозмінних морфологічних опозицій (дієслівної особи, категорії посесивності тощо). Вони, за Р. О. Якобсоном, належать до шифтерних категорій [Якобсон 1972: 95—113], які вказують на зв'язок повідомлення з актом мовлення, зокрема з мовцем і слухачем.

І. О. Мельчук трактує особові займенники як граматичні лексеми і розглядає займенникову особу (можливо, як він каже, з деякою натяжкою) разом із справжніми словозмінними категоріями.

Категорія особи в усіх мовах складається з трьох градем, які входять до двох опозицій: 'перша особа' (мовець) протиставляється 'другій особі' (адресатові) і

названі дві градеми разом протиставляються 'третьій особі' (не мовець і не слухач). Друга опозиція підкреслює особливий характер третьої особи, яка може вказувати й на неособу.

Множина займенників у семантичному аспекті відрізняється від множини іменників. Якщо множинна форма іменника, наприклад, *стол* означає «стіл + ...», то множинна форма від *я* — *ми* ніколи не означає «я + я + ...», а «я і ти», «я і ви», «я і він, вона, вони». Множинна форма *ви* може означати «ти + ти + ...» і «ти + хтось інший». Тільки в третій особі граматичне число має звичайне значення (*вони* = він, -а, -о + він, -а, -о + ...). Вчені саме цим пояснюють те, що в мовах світу одиниця і множина займенників першої та другої особи представлена різними лексемами (*я* і *ми, ти* і *ви*). Лише в поодиноких мовах множинні форми утворюються за іменниковою моделлю, тобто мають той самий корінь (основу), що і в одиниці. До таких мов належать кетська і кечуа. Пор.: кечуа *wasi* «будинок» — *wasi + kuna* «будинки» і *qam* «ти» — *qam + kuna* «ви», *pay* «він, -а, -о» — *pay + kuna* «вони».

Якщо наявність трьох градем категорії особи є універсальною (більше трьох осіб у мові існувати не може), то кількість особових форм у різних мовах може не збігатися. Так, у нівхській і малагасійській мовах є по дві форми першої особи множини — ексклюзивна (не включає адресата) й інклюзивна (включає адресата): нівх. *n'əŋ* «ми без тебе / вас», *mer* «ми з тобою / вами»; малагас. *izahay* «ми без тебе / вас», *isika* «ми з тобою / вами». За даними Б. Потье, ексклюзивна й інклюзивна форми особи є також в гаїтянській мові і кечуа. У деяких мовах є різні форми другої особи — нейтральна й неформальна: казах. *sızder* «ви» (для багатьох осіб) і *siz* «Ви» (ввічлива форма). Існують мови, в яких у значенні ввічливої форми для другої особи використовується форма третьої особи одиниці. Так, іспанська лексема *Usted* (ввічливе звертання до одної людини) є займенником третьої особи, але позначає другу особу, виражаючи шанобливе ставлення до неї. Дещо подібне наявне в польській мові: *Niech pan się nie martwi* «Не журіться», буквально *Хай пан не журиться*.

Розбіжність може стосуватися також форм особи й числа або тільки числа. Так, у німецькій мові у функції ввічливої форми виступає форма третьої особи множини

Sie, яка пишеться з великої букви: *Entschuldigen Sie, bitte* «Вибачте, будь ласка», а в українській, як у всіх слов'янських, і французькій — форма другої особи множини (*Vi, vous*). В українському побутовому мовленні для вираження пошани до однієї особи, яка не бере участі в комунікативному акті, вживається форма третьої особи множини: «Довгий і блідий швейцар[...]прошепотів: — Вони ще не встали... «Вони» — то був редактор» (М. Коцюбинський); «Ех, Тимку, не знаєш ти дядька Мусія: вони в нас хитрі!» (А. Головка). Отже, ввічливі форми вимагають узгодження дієслова за множиною.

Категорія дієслівної особи тісно пов'язана з категорією способу і числа. Так, в українській мові кожна особова форма є формою певного способу, однак зворотної закономірності немає: умовний спосіб і минулий час дійсного способу не мають особових форм. Існують мови, в яких особові форми має лише наказовий спосіб (лезгинська, монгольська, нівхська). Особа і число виражаються в дієслові, як правило, синкретично, тобто кумулятивними афіксами. Пор.: укр. *читаю, читаєш, читає, читаємо, читаєте, читають*; нім. *singe* «співаю», *singest* «співаєш», *singt* «співає», *singen* «співаємо», *singt* «співаєте», *singen* «співають»; лат. *ōrno* «прикрашаю», *ōrnas* «прикрашаєш», *ōrnāt* «прикрашає», *ōrnāmus* «прикрашаємо», *ōrnātis* «прикрашаєте», *ōrnānt* «прикрашають», де закінчення (вони виділені) одночасно виражають особу і число. У більшості мов світу дієслівні закінчення є результатом узгодження дієслова з підметом у висловленні (монопersonальному узгодження). Однак у деяких мовах дієслово узгоджується за особою і числом не тільки з підметом, а й із прямим додатком (біперсональне узгодження). Біперсональне узгодження засвідчене в чукотсько-камчадальських, картвельських та інших мовах. У цих мовах категорії особи і числа об'єкта мають у словоформі дієслова самостійне вираження, окреме (віддільне) від показників особи і числа суб'єкта. Особова парадигма дієслів у таких мовах налічує значно більшу кількість форм. У грузинській і чукотській мовах таких форм є 28, а в тих мовах, де є двоїна, їх ще більше: в коряцькій — 42, в ескімоській — 63. Прикладом можуть служити деякі форми коряцького дієслова *učetək* «ждати»: *tuçetŷ* і «я ждав тебе», *tuçeten* «я ждав його», *inuçeti* «ти ждав мене», де префікс *t-* є показником узгодження з підметом у

першій особі, префікс *in-* — у другій особі, а суфікс *-ŷi* — показник узгодження з додатком у другій особі, *-en* — у третій особі, *-i* — у першій особі. Тут біперсональне узгодження для підмета і додатка має в дієслові два окремі показники. Проте відомі мови, в яких для підмета і додатка існує один показник узгодження, тобто один показник виражає таку комбінацію значень, як «я — тебе», «я — його», «ти — мене», «він — мене» тощо. Так, зокрема, угорська мова має дві суб'єктно-об'єктні комбінації: «я — тебе» і «я — вас», які виражаються морфемою *-lak / -lek: lát* «бачити» — *látlak* «я бачу тебе / вас», *szeret* «любити» — *szeretlek* «я люблю тебе / вас».

Оригінальним явищем угорської мови є те, що в ній узгоджується в особі і числі інфінітив: (*Neki*) *kell dolgoznia* «Йому потрібно працювати», буквально (Йому) *потрібно працювати-він*; (*Nekem*) *kell dolgoznom* «(Мені) потрібно працювати», буквально (Мені) *потрібно працювати-я*. Подібне явище засвідчене і в португальській мові, де інфінітив узгоджується зі своїм глибинним суб'єктом, як правило, відмінним від підмета головного дієслова: *Vejo os homens sairem* «Я бачу, що чоловіки виходять», буквально *Я бачу, що чоловіки виходити-вони*. Отже, угорський і португальський інфінітиви мають категорію особи й числа подібно до фінітних форм.

У деяких мовах категорію особи мають імена в позиції присудка. Це передусім самодійські й палеоазійські мови. Так, у коряцькій мові *г'оля-й-гым* «чоловік-я», *г'оля-й-гымт* «чоловік-ти», *г'оля-ø* «чоловік-він»; *нй-туй-гым* «молодий-я», *нй-туй-гымт* «молодий-ти», *нй-туй-кын* «молодий-він». Те саме маємо і в ненецькій мові: *хасава-дм* «чоловік-я», *хасава-н* «чоловік-ти», *хасава-ø* «чоловік-він»; *нюдя-дм* «маленький-я», *нюдя-н* «маленький-ти», *нюдя-ø* «маленький-він»; *нопори-дм* «один-я», *нопори-н* «один-ти», *нопори-ø* «один-він». У казахській мові предикативний іменник приймає особово-числові форми тільки в теперішньому часі незаперечного індикатива: *окушы-мен* «учень-я», *окушы-сен* «учень-ти», *окушы-ø* «учень-він», *окушы-мез* «учніми», *окушы-сен-дар* «учні-ви», *окушы-лар* «учні-вони».

Категорія особи в мовах світу виражається аналітично (синтаксичним способом) й синтетично (морфологічним способом). В українській мові синтетично виражається особа в теперішньому й майбутньому часах, а також у наказовому способі. Виразниками особових

значень тут виступають особові закінчення дієслів, особові займенники, а в третій особі — ще й іменники (*я пишу, ти пишеш, він пише, учень пише, він напише, ти пишеш*). У дієсловах минулого часу й умовного способу особове значення виражене аналітично: на значення особи вказує особовий займенник: *я читав, ти читав, він читав, я читав би, він читав би*. Дехто вважає, що в минулому часі і в умовному способі категорія особи в українській мові зовсім не виражена. У німецькій мові категорія особи виражена синтетично в усіх випадках.

Якщо зіставити українську і німецьку мови, то у вираженні і вживанні категорії особи можна виявити такі відмінності:

1) в українській мові одні й ті самі закінчення мають форми теперішнього й майбутнього часу, а в німецькій — закінчення збігаються лише частково: у теперішньому часі *-t, -st, -t, -en, -t, -en*, у претериті *-ø, -st, -ø, -en, -t, -en*;

2) в українській мові немає омонімічних закінчень (*-у/-ю, -еш/-иш, -е/-ить, -ем(о)/-им(о), -ете/-ите, -уть (-ють)/-ать (-ять)*). У німецькій мові чотири форми є попарно омонімічні (*er / ihr arbeitet* «він працює, ви працюєте», *wir / sie arbeiten* «ми працюємо, вони працюють», *ich / er las* «я / він читав», *wir / sie lasen* «ми / вони читали»);

3) в українській мові закінчення залежать від дієвідміни, в німецькій одні й ті самі закінчення мають сильні й слабкі дієслова;

4) в українській мові особові закінчення мають тільки дієслова в теперішньому й майбутньому часі, а в німецькій в усіх формах дійсного й умовного способів.

У німецькій мові на особу вказують також зворотні займенники (в українській мові їм відповідає постфікс *-ся* і зворотний займенник *себе*): *Ich wasche mich* «Я вмиваюся», буквально *Я мию мене*; *Du wäschest dich* «Ти вмиваєшся», буквально *Ти миєш тебе*; *Er wäscht sich* «Він умивається», буквально *Він миє його*. Це свідчить про більший плеоназм у вираженні особи в німецькій мові порівняно з українською. Див. ще: *Ich kann mir das nicht vorstellen* «Я не можу собі (дослівно: мені) цього уявити»; *Kannst du dir das vorstellen?* «Чи можеш ти собі (дослівно: тобі) це уявити?». В українській мові дієслова без особових займенників уживаються

вільніше, ніж у німецькій мові (*Зараз підійду. Буде зроблено!*).

Є відмінності й у переносних вживаннях особи. Якщо перша особа множини має однакові переносні значення в обох мовах (*Ми дотримуємося іншої думки — Wir sind anderer Meinung; Як ми себе почуваємо? — Wie fühlen wir uns?*), то вживання другої особи однини і третьої особи множини у значенні першої особи однини характерне тільки для української мови (*Вічно тебе чекаєш. Кажуть тобі: «Перестань бешкетувати!»*). У німецькій мові використовують для цього форми з неозначеним займенником *man* (*Ewig muß man auf dich warten; Man sagt dir doch: «Hör auf zu lärmern!»*).

В англійській мові категорія особи є слабо морфологізованою: має формальне (синтетичне) вираження лише в третій особі (*he works, he speaks*). У минулому часі показник третьої особи приймає допоміжне дієслово *have* (форма *has* для перфекта) і допоміжне дієслово *be* (суплетивні форми першої особи однини *am*, третьої — *is* для форм Continuous). У майбутньому часі особа виражена протиставленням допоміжних дієслів *shall* (перша особа) і *will* (інші особи), однак і це протиставлення стирається: помітна тенденція до заміни *shall* формою *will*. Цьому також сприяє скорочена форма з *'ll*, яка вживається замість *shall* і *will* у розмовному стилі (*I'll be here tomorrow* «Я буду тут завтра», *He'll be here tomorrow* «Він буде тут завтра»).

Особливістю французької мови є те, що в багатьох формах особове закінчення дієслів є стертим. Так, форми теперішнього часу дієслова *chanter* «співати» (*chante, chantes, chantent*), які представляють різні особи, звучать однаково [*ʃã:t*]. Ця нечіткість дієслівної флексії компенсована закріпленням як обов'язкового супровідника дієслова ненаголошеної форми особових займенників *je, tu, il* і т. д. В інших романських мовах форми особи чітко розрізняються закінченнями: італ. *canto, canti, canta, cantiamo, cantate, cantano*; ісп. *canto, cantas, canta, cantamos, cantáis, cantan*; порт. *canto, cantas, canta, cantamos, cantais, cantam*; рум. *cînt, cînți, cînță, cînțăm, cînțați, cînta*. У всіх романських мовах, як і в німецькій, категорія особи також виражена зворотним займенником: франц. *je me lève* «я підводжуся» (дослівно *я піднімаю мене*), *tu te lèves*

«ти підводишся» (дослівно *ти піднімаєш тебе*); італ. *mi alzo, ti alzi* і т.д. (з тим самим значенням і таким самим способом вираження).

Однак категорія особи наявна не в усіх мовах. Її немає в японській, китайській, індонезійській мовах. Щодо європейських мов, то вона відсутня у шведській, датській і норвезькій мовах.

Деяким мовам властиві також специфічні граматичні категорії: іберо-кавказьким мовам — граматичні категорії «людини і речі»; японській, корейській мовам — категорія ввічливості (кожна дієслівна форма обов'язково виражає той ступінь ввічливості й формальності звертання, який прийнятий для певного мовця і слухача, для чого існує до десяти різних градем). У мові сапотек дієслово має словозмінну категорію «повторності»: кожна подія повинна бути охарактеризована або як така, що відбулася вперше, або як подія, яка сталася раніше. У багатьох мовах при дієслові вказується відношення соціальної ієрархії між мовцем і слухачем.

Приховані категорії

Крім явних, відкритих категорій, у мовах існують приховані (covert) категорії — семантичні й синтаксичні ознаки слів чи словосполучень, які не мають експліцитного (явного) морфологічного вираження, але є суттєвими для побудови й розуміння висловлення. Вони впливають на сполучуваність певного слова з іншими словами в реченні.

Приховані категорії найпоширеніші в аналітичних мовах, бо в них велика питома вага явищ, які не мають безпосереднього виявлення в зовнішній структурі мови, однак прихована граматики не є паліативом, до якого вдаються мови, що не мають певних форм; вона закладена в природі будь-якої мови.

Термін *прихована категорія* (covert category) запроваджений Б. Уорфом. Він її називає також *криптомінічною категорією* на відміну від явної, відкритої (overt) фенотипічної категорії. Ідея прихованої граматики бере початок ще в працях В. Гумбольдта, О. О. Потєбні, О. О. Шахматова, Л. В. Щерби. Розвивали її

Е. Кошмідер, який вважав їх категоріями, що мають на думці, припускаються (Kategorien des Gemeinten) [Koschmieder 1965: 19], і С. Д. Кацнельсон. Ці вчені сходяться на тому, що не кожна граматична категорія отримує пряме й безпосереднє вираження в граматичних формах певної мови. Багато граматичних категорій є захованими у значеннях слів і синтаксичних зв'язках слів у реченні.

Так, в українській мові прихованими є категорії детермінації (означеності/неозначеності), особи/неособи, контрольованості/неконтрольованості предикатів та ін. Категорія означеності/неозначеності виявляється в тому, що означені імена за актуального членування речення виступають темою, а неозначені ремою: *Учитель увійшов до класу* = *The teacher came into the classroom*; *До класу увійшов учитель* = *A teacher came into the classroom*. Неособові іменники не вживаються в давальному відмінку зі значенням призначеності (**купити гардини вікнам*, **дати скатертину столу*), неможливі в конструкції «у N є ...» (**у вікон є гардини*, **у стола є скатертину*), а речення однієї й тієї самої конструкції з назвою особи і з назвою неособи дають різні трансформації: *Стіл був накритий офіціантом* → *Офіціант накрити стіл*; *Стіл був накритий скатертиною* → **Скатертину накрити стіл* (правильно: *X накрити стіл скатертиною*). Предикати зі значенням неконтрольованості не можуть сполучатися з обставиною мети (**Камінь летить ударити хлопця*; **Камінь летить, щоб ударити хлопця*), у конструкціях із «деактивуючим давальним» (**Воді добре теклося*, **Кульці ніяк не летілося*) та ін. Отже, в семантиці слова приховані глибинні синтаксичні зв'язки.

Серед прихованих категорій в англійській мові Б. Уорф називає неперехідність дієслова. Вона виявляється в неможливості утворення від цих дієслів пасивного дієприкметника і відсутності в них каузативного стану (**It was rised*, **I gleamed it*, **I appeared the table*). Прихованою в англійській мові є категорія роду. Специфічне формальне вираження цієї категорії з'являється тоді, коли є можливість співвіднести іменник з особовим займенником однини (щодо середнього роду він може також визначатися за питальними і відносними займенниками *what*, *which*). Молоді тварини належать до

it-класу, а дорослі до he; собаки, орли й індюки — до he-класу, кішки — до she-класу, частини тіла й увесь ролінний світ — до it-класу, країни і штати — до she-класу, міста, суспільства, корпорації — до it-класу, приви-ди — до it-класу, судно з парусом або двигуном і маленькі судна, які мають назви, — до she-класу, безіменні човни, каное, плоти — до it-класу [Уорф 1972: 47—48]. Слова *child* «дитина», *baby* «немовля», *infant* «дитина до семи років» належать до it-класу, але конкретні імена дітей до he- або she-класу. Пор.: *My baby enjoys its food* «Мій дитині подобається її їжа», але *My baby's name is Helen*. *See how Helen enjoys her food* «Мою дитину звуть Гелен. Подивіться, як Гелен подобається її їжа».

Англійські прикметники поділяють на два крипто-типи: 1) прикметники, які позначають внутрішньо наявні «інгерентні» якості, включаючи колір, матеріал, фізичні характеристики, походження, національність, і розташовуються близько до означуваного іменника; 2) прикметники, що позначають неінгерентні зовнішні властивості — розмір, форму, положення, оцінку. Ці прикметники розташовуються перед інгерентними: *large red house* «великий червоний будинок» (не *red large house*), *steep rocky hill* «крутий кам'яний горб» (не *rocky steep hill*), *nice smooth floor* «гарна гладка (рівна) підлога» (не *smooth nice floor*).

У мові навахо прихованими є категорії, що ґрунтуються на формі об'єкта: круглі предмети, довгі предмети, предмети, які не залежать від форми. Показник категорії має приховану форму вияву: визначається вибором певного кореня дієслова, що вживається з одним класом прикметників і не вживається з іншим. Як зауважує Б. Уорф, «при вивченні мови навахо потрібно запам'ятати, що слово *страждання* належить до класу круглих об'єктів» [Уорф 1972 : 49].

Отже, те, що в одній мові є явною граматичною категорією, в іншій мові може належати до класу прихованих категорій. Для розрізнення відкритих і прихованих категорій слід враховувати обов'язковість чи необов'язковість формального вираження. Детальне дослідження типів і функцій прихованих категорій є актуальним завданням зіставного дослідження граматики, оскільки явна (зовнішня) граматики, втілена в граматичних формах будь-якої мови, вибудовується

на базі прихованої (внутрішньої) граматики і є неповним і в багатьох випадках морфологічно ускладненим її відображенням.

Запитання. Завдання

1. Як різняться мови за граматичними категоріями? Як пов'язані граматичні категорії з типом мови?
2. В яких мовах є граматична категорія роду? У чому виявляється формальний характер цієї категорії? Які формальні засоби вираження категорії роду існують у мовах? Як пов'язана категорія роду з мовною картиною світу?
3. Охарактеризуйте відмінності у структурі, значенні та способах вираження категорії числа в різних мовах.
4. Які відмінності існують у структурі відмінкових систем різних мов? Зіставте відмінкові системи української мови і тієї іноземної мови, яку ви вивчаєте.
5. У яких мовах є категорія детермінації? У чому її сутність? Якими формальними засобами вона виражається?
6. У чому полягає специфіка граматичної категорії ступенів порівняння в різних мовах світу?
7. У чому відмінність між граматичними часами і часовими формами дієслів? Охарактеризуйте семантичну структуру граматичних часів. Які грами характерні для відносного часу? В яких мовах є відносний час і як він виражається? Розкрийте взаємозв'язок між категорією часу і значеннями часової дистанції та результативності.
8. Чим різняться аспектуальність і граматична категорія виду? У яких мовах представлена категорія виду? Із яких грамем вона складається? Як виражена категорія виду в різних мовах?
9. Поясніть сутність універсальної теорії стану.
10. У чому полягає специфіка мов стосовно категорії способу? Які способи, крім таких, які наявні в українській мові, є в інших мовах?
11. Із скількох грамем складається категорія особи в усіх мовах? Чим зумовлена неоднакова кількість особових форм у різних мовах?
12. Розкрийте зміст терміна *прихована категорія*.

Література

- Korunets I. V. Contrastive Typology of the English and Ukrainian Languages. — Вінниця, 2003. — С. 201—220.
- Жлуктенко Ю. О. Порівняльна граматики української та англійської мов. — К., 1960. — С. 38—47, 53—55, 70—96.
- Аракин В. Д. Сравнительная типология английского и русского языков. — Л., 1979. — С. 112—145.

- Виноградов В. С., Милославский И. Г. Сопоставительная морфология русского и испанского языков. — М., 1986.
- Гак В. Г. Сравнительная типология французского и русского языков. — М., 1989. — С. 104—164.
- Кошевая И. Г., Дубовский Ю. А. Сравнительная типология английского и русского языков. — Минск, 1980. — С. 92—229.
- Крушельницкая К. Г. Очерки по сопоставительной грамматике немецкого и русского языков. — М., 1961. — С. 16—162.
- Репина Т. А. Сравнительная типология романских языков. — СПб., 1996. — С. 18—112.
- Сопоставительная грамматика русского и украинского языков. — К., 2003. — С. 192—427.
- Швачко К. К. и др. Введение в сравнительную типологию английского, русского и украинского языков. — К., 1977. — С. 83—119.
- Березинський В. П. Контрастивний аналіз українських відмінків і їх функціональних еквівалентів в англійській мові // Нариси з контрастивної лінгвістики. — К., 1979. — С. 101—107.
- Ельмслев Л. О категориях личности — неличности и одушевленности — неодушевленности // Принципы типологического анализа языков различного строя. — М., Наука, 1972. — С. 95—113.
- Залоговые конструкции в разноструктурных языках. — М., 1981.
- Катагощина Н. А. Соотношение глагольных и именных категорий в русском и французском языках. — М., 1985.
- Категория определенности — неопределенности в славянских и балтийских языках. — М., 1979.
- Кацнельсон С. Д. Речевое мышление и типология языка. — Л., 1972.
- Козинцева Н. А. Сопоставительный анализ видовых значений в глагольных формах английского и русского языков // Вопросы сопоставительной аспектологии. — Л., 1978. — С. 89—143.
- Кравченко А. В. Глагольный вид и картина мира // Известия Российской Академии наук. Серия лит. и яз. — 1995. — № 1. — С. 49—64.
- Маслов Ю. С. К основаниям сопоставительной аспектологии // Вопросы сопоставительной аспектологии. — Л., 1978. — С. 4—44.
- Норман Б. Ю. Переходность, залог, возвратность (на материале болгарского и других славянских языков). — Минск, 1972.
- Русанівський В. М. Категорія стану (українсько-чеські паралелі) // Зіставне дослідження української, чеської та російської мов. — К., 1987. — С. 35—47.
- Соколова С. Аспектуальні категорії українського дієслова на тлі інших слов'янських мов // Українська мова. — 2003. — № 2. — С. 61—70.
- Уорф Б. Грамматические категории // Принципы типологического анализа языков различного строя. — М., 1972. — С. 44—60.

3.4. Зіставний синтаксис

Об'єктом синтаксису є ті механізми мови, які забезпечують перехід від мови до мовлення. Порівнянно з іншими рівнями мови синтаксис мов світу характери-

зується великою подібністю, однак і тут існує чимало відмінностей.

Зіставний синтаксис — розділ зіставного мовознавства, який вивчає спільні і відмінні ознаки граматичної будови словосполучень і речень зіставлюваних мов, а також їх творення й функціонування.

Для зіставлення синтаксичних одиниць необхідно вичленити з них структурну модель. Однак для цього не опрацьовано загальноприйнятої методики. Тому здійснюються фрагментарні зіставлення конструкцій, які найбільше різняться, наприклад таких, як односкладні речення та їх відповідники з формально вираженим підметом у мовах, де формальних односкладних речень немає, зіставляються різні типи словосполучень, порядок слів та інші чітко окреслені моделі.

Вагомий внесок у зіставний синтаксис зробили російські вчені І. І. Мещанинов, О. В. Рождественський, Г. П. Мельников, О. Є. Кібрик, Г. О. Клімов, французький мовознавець А. Мартіне, американські дослідники Ч.-Е. Базелл, Н. Хомський, польські лінгвісти Т. Мілевський та Є. Курилович і датський учений В. Брьондаль. І. Мещанинов досліджував члени речення як універсальні категорії та ергативні конструкції в мовах різних типів. Ергативні конструкції були також предметом дослідження Є. Куриловича. Т. Мілевський вивчав структуру речень у різних мовах, у зв'язку з чим усі мови поділив на мови з концентричними і мови з ексцентричними реченнями.

Стимулом зіставних синтаксичних досліджень стала відмінкова граматики Ч. Філлмора — метод опису семантики речення як системи семантичних валентностей, через зв'язки дієслова-присудка з ролями, зумовленими значеннями цього дієслова й експлікованими іменними складниками. Як стверджує К. Джеймс, відмінкова граматики — ідеально придатна модель для контрастивного аналізу. Її кінчна універсальна множина категорій дає точку відліку для будь-якої пари речень, структури яких порівнюються. Той факт, що пара структур двох мов, незважаючи на поверхневі відмінності, може бути зведена до однієї спільної відмінкової конфігурації, виправдовує здійснене порівняння: ця відмінкова структура є *tertium comparationis*. Оскільки поверхневі структури виводяться з глибинної відмінкової конфігурації за допомогою трансформацій, то можна використати всі переваги трансформаційного підходу. До того ж апарат глибин-

них відмінкових конфігурацій надзвичайно простий і прозорий [Джеймс 1989: 264—265].

Метод транспозиції — перенесення слів і словосполучень із однієї синтаксичної позиції в іншу — дає змогу описати відношення між формою слова (або словосполучення) і його синтаксичною функцією. Особливу роль відіграє переключення речень в іменні позиції. Наприклад: *Студенти склали екзамен* → *Складення екзаменів студентами закінчилось* → *Студентські екзамени закінчилися*. Кількість формальних змін при переході слова або сполучення слів в іншу синтаксичну позицію відображає «маневреність» синтаксичної будови мови. Ізолятивні мови, а також аналітичні мови з розвинутою конверсією мають більш маневрені синтаксис, ніж мови синтетичної будови.

Синтаксис у мовах світу має чи не найменше розбіжностей, що зумовлено тим, що він безпосередньо пов'язаний зі структурою мислення, нормами комунікації і позначуваною дійсністю. Логічний і комунікативний аспекти синтаксису роблять його універсальною частиною структури мови. Відмінності, головним чином, стосуються форм і ступеня використання подібних формальних засобів вираження, їх співвідношення і взаємодії. Водночас способи вираження синтаксичних відношень і відображення в структурі речення дійсності є національно специфічними, через що структура речення часто береться за основу типологічної класифікації мов.

Синтаксис складається з синтаксису словосполучення і синтаксису речення.

Словосполучення

Зіставний аналіз словосполучень здійснюється за такими критеріями: 1) спосіб вираження синтаксичних відношень; 2) характер синтаксичних відношень; 3) місце залежного слова щодо головного, стрижневого. Зіставимо словосполучення української та англійської мов.

1. Спосіб вираження синтаксичних відношень. В українській та англійській мовах способи вираження синтаксичних відношень (типи зв'язку) репрезентовані узгодженням (agreement), керуванням (government) і приляганням (parataxis). Узгодження в роді, числі й відмінку в українській мові представлене широко (*сонячний день, сонячного дня, сонячні дні; зимова казка,*

зимовій казці, зимові казки; весняне цвітіння, весняним цвітінням, весняні цвітіння). В англійській мові цей тип підрядного зв'язку є обмеженим, оскільки вона не має категорії роду, слабо представлені в ній відмінкова система і категорія числа. Узгодження наявне тільки в таких двох випадках: 1) між вказівним займенником та іменником (*this book* «ця книжка» — *these books* «ці книжки», *that pen* «та ручка» — *those pens* «ті ручки»); 2) між неозначеним артиклем та іменником (*a student — students, a girl — girls*; у множині неозначений артикль не вживається). Деякі вчені до узгодження відносять зв'язок між підметом і присудком (*I work* «Я працюю», *He works* «Він працює», *We work* «Ми працюємо», *I was working* «Я працював», *We were working* «Ми працювали» тощо), де має місце узгодження в числі й особі, однак зв'язок між підметом і присудком частіше інтерпретується як координація. У всіх інших випадках в англійській мові узгодження здійснюється не за формальною ознакою, а за семантичною, тобто тут насправді наявне прилягання (*wonderful song* «чарівна пісня», *nice story* «гарне оповідання», *big lake* «велике озеро», *great writer* «великий письменник»).

Неоднаковою мірою в українській та англійській мовах представлене керування. В англійській мові воно виявляється лише в таких двох випадках: 1) коли після дієслова йде займенник в об'єктному відмінку (*to give him* «дати йому», *to let me* «дозволити мені», *to kiss her* «цілувати її», *to hand us something* «вручити нам щось»); 2) у сполученні іменника з іменником у родовому (присвійному) відмінку (possessive case) (*mother's room* «кімната матері», *teacher's book* «книжка вчителя»). Словосполучення типу *to read the book, to visit a friend, to take interest in smth, to be interested in, to look at smth, to watch smth, to listen to smth*, які відповідають українським *читати книжку, відвідати друга, цікавитися чим-небудь, дивитися на що-небудь, спостерігати за чимсь, слухати щось* в англійській мові, на відміну від української, представляють не керування, а прилягання.

Найпоширенішим типом підрядного зв'язку між словами в англійській мові є прилягання, за якого залежність слова виражається позиційно. Словами, які прилягають, в українській і англійській мовах можуть бути інфінітив (*готовий відповісти* — *ready to answer*), прислівник (*читати добре* — *to read well*), в анг-

лійській мові ще прикметник (*nice story* «гарне оповідання», *good weather* «гарна погода»), а в українській — дієприслівник (*відповідати сидячи*).

2. Характер синтаксичних відношень. За характером синтаксичних відношень словосполучення бувають предикативні, атрибутивні, об'єктні, обставинні. Найбільш специфічними є атрибутивні й об'єктні.

Атрибутивні словосполучення. Зіставний аналіз українських і англійських атрибутивних словосполучень показує, що для української мови характерний атрибутивно-препозитивний тип з узгодженням (*великий успіх, гарна відповідь, міське озеро, мої словники, перший урок*). В англійській мові йому відповідають словосполучення з приляганням (*great success, good answer, town lake, my dictionaries, the first lesson*). Винятком є поодинокі англійські словосполучення з узгодженням у числі, тобто коли залежне слово є вказівним займенником *this* або *that* (*this girl* «ця дівчина» — *these girls* «ці дівчата», *that fellow* «той хлопець» — *those fellows* «ті хлопці»).

Атрибутивно-препозитивний тип із керуванням існує тільки в англійській мові (залежний іменник в однині приймає закінчення *-s*): *father's car, ten hour's walk*. В українській мові їм відповідають словосполучення «прикметник + іменник з узгодженням» (*батькова машина, десятигодинна прогулянка*), рідше ідентичні словосполучення, але з постпозицією залежного слова (*портфель друга*).

Тільки для англійської мови характерний атрибутивно-препозитивний тип із приляганням (*cold night* «холодна ніч», *silver fork* «срібна виделка», *sugar industry* «цукрова промисловість», *my dog* «мій собака», *a sleeping child* «дитина, яка спить», *the tenth day* «десятий день»).

Атрибутивно-постпозитивний тип із керуванням (*берег моря, голубинь очей, директор школи, склянка води, пісня солов'я*) притаманний українській мові. В англійській мові йому відповідають словосполучення «іменник + of + іменник» (*the shore of the sea* «берег моря», *the principal of the school* «директор школи», *the song of the nightingale* «пісня солов'я»), а іноді й одне складне слово (*the shore of the sea = seashore*). До цього типу належать словосполучення з давальним відмінком (*лист брату, відповідь учителю*), які відповідають ан-

лійським словосполученням «головний іменник + to + залежний іменник» (*a letter to the brother*) і сполучення з орудним відмінком (*поїздка автобусом, прогулянка човном*), яким в англійській мові відповідають словосполучення «головний іменник + by + залежний іменник» (*a travel by bus* «подорож автобусом», *a row by boat* «плавання на човні»).

До атрибутивних типів, яких немає в українській мові, належать нумеральні словосполучення типу *room 10, page 20, year 2005, May 5* (словосполучення на кшталт *кімната 10, сторінка 20* в українській мові не є нормативними).

Об'єктні словосполучення. В українській мові поширеним є тип об'єктно-постпозитивних словосполучень із керуванням (*читати книжку, провести канікули, вірити другові, стукати олівцем, купити хліба*). В англійській мові подібні словосполучення рідкісні, тому що керування для вираження об'єктного зв'язку майже не використовується. Це випадки, коли після дієслова йдуть в об'єктному відмінку займенники (*to ask him* «спитати його», *to tell me* «сказати мені», *to see them* «побачити їх» тощо). Якщо об'єктом виступає іменник, то формується словосполучення з приляганням (*to fly a plane* «літати (керувати) літаком», *to run a factory* «керувати фабрикою», *to send a telegram* «послати телеграму»).

Специфічними для англійської мови є об'єктні словосполучення, в яких після дієслів зі значенням початку і кінця дії, бажання тощо йде залежне слово, виражене герундієм (*to begin writing* «почати писати», *to start running* «почати бігти», *to stop crying* «перестати плакати»).

Об'єктно-прийменникові словосполучення в українській та англійській мовах мають подібну структуру, тільки в українській мові наявне керування, а в англійській — прилягання (*чекати на новини — to wait for news, дивитися за дітьми — to look after children, погодитися з цим — to agree with this, подякувати за це — to thank for this*).

Вирізняються англійські словосполучення з непрямим об'єктом зв'язком першого залежного компонента (*to write John a letter*). Вони допускають трансформацію у словосполучення, де першим компонентом є прямий додаток, а другим — непрямий (*to write a letter to*

John). В українській мові з її вільним порядком слів існують як рівноправні варіанти *писати що-небудь кому-небудь* і *писати кому-небудь що-небудь*.

Специфічним об'єктним словосполученням є словосполучення типу *I want him to return* «Я хочу, щоб він повернувся», буквально *Я хочу йому повернути*; *The father wants me to be a teacher* «Батько хоче, щоб я був учителем», буквально *Батько хоче мені бути вчителем* і типу *to see the boy run* «бачити, що біжить хлопчик», буквально *бачити хлопчика бігти*. Остання конструкція, яка має назву *accusativus cum infinitivo*, тобто знахідний відмінок з інфінітивом, характерна для багатьох індоєвропейських мов: німецької (*Ich sehe ihn durch die Straße gehen* «Я бачу, як він іде вулицею», буквально *Я бачу його вулицею йти*), іспанської (*Veo alejarse a los niños* «Я бачу, як відходять діти», буквально *Я бачу відходити дітей*; *Todos escuchabamos cantar a Carmen* «Усі слухали, як співала Кармен», буквально *Усі слухали співати Кармен*; швед. *Far hör sin son tala i telefonen* «Батько чує, як його син розмовляє по телефону», буквально *Батько чує сина розмовляти по телефону*). Усі компоненти таких словосполучень мають твердий порядок слів, який не допускає позиційних варіантів. Перекладаються такі словосполучення українською мовою у формі складнопідрядних речень.

Повний збіг в українській та англійській мовах мають лише словосполучення зі структурою «дієслово + дієслово у формі інфінітива»: *virīshuti vid'ixati* — *to desire to leave*, *virīshuti zalishutimsya* — *to desire to stay*.

3. Місце залежного слова щодо головного. Стосовно означувального і означуваного в мовах можливі різні комбінації. Так, в українській мові означувальне слово (прикметник, присвійний, означальний, неозначений займенник, порядковий числівник, дієприкметник) йдуть перед означуваним словом (*цікава, моя, якась, перша* і т. д. *книжка*), а іменник — після означуваного слова (*книжка брата*). Залежний прикметник й присвійний займенник в англійській мові можливі тільки в препозиції (*a high mountain* при неможливості **a mountain high*). Будь-який іменник, що стоїть перед іншим іменником, утворює атрибутивне словосполучення. Пор.: *table tennis* «настільний теніс» — *tennis table* «те-

нісний стіл», *wall stone* «камінь зі стіни» — *stone wall* «кам'яна стіна». Це стосується не тільки англійської мови, а й усіх інших мов, у яких місце залежного слова є фіксованим. У романських мовах прикметники стоять у постпозиції, за іменниками, узгоджуючись з ними в роді і числі (пор.: франц. *une feuille verte* «зелений лист», італ. *una città grande* «велике місто», ісп. *un hombre bueno* «хороша людина»). Препозиція прикметника щодо іменника, яка зрідка трапляється в іспанській мові, впливає на значення прикметника. Вона означає постійну, невід'ємну ознаку (*la blanca nieve* «білий сніг», *el profundo mar* «глибоке море») або набуває зовсім іншого значення, коли йдеться про такі слова, як *grande, malo, nuevo, pobre* та ін. Пор.: *un país grande* «велика (за розміром) країна», що відповідає російському *большая страна*, і *un gran país* «велика (за значенням) країна», що відповідає російському *великая страна*; *una mujer pobre* «бідна жінка» — *una pobre mujer* «нещасна жінка»).

До мов із постпозицією означень належить більшість малайсько-полінезійських мов (індонезійська, малагасійська тощо).

У всіх тюркських мовах означення, якою б частиною мови воно не було виражене, завжди передують означуваному, залежний іменник завжди йде перед іменником, який керує (казах. *at baши* «голова коня», буквально *кінь голова + його*).

Однак навіть близькоспоріднені мови можуть різнитися порядком розташування означення й означуваного. Так, серед скандинавських мов у шведській і датській означення, виражені присвійними займенниками, завжди знаходяться в препозиції до означуваного, а у фарерській, ісландській та норвезькій мовах присвійні займенники перебувають у постпозиції до свого означуваного. Своєрідною в цьому плані серед слов'янських мов є польська, в якій означення-прикметник звичайно ставиться після іменника (*język polski* «польська мова», *historia powszechna* «загальна історія»).

Речення

Речення є однією з основних граматичних одиниць синтаксису, яка протиставляється словоформі та словосполученню за формою, значенням і функцією. У зі-

ставному плані речення вивчали І. І. Мещанинов, який на основі структурної будови виділив три типи мов — пасивні, ергативні й номінативні (в групу останніх увійшли кореневі, аглютинативні й флективні мови); В. Скалічка, що досліджував порядок слів у реченні, який, за його спостереженнями, є строго фіксованим (твердим) в аглютинативних мовах (SOP) та ізолятивних мовах (SPO) і вільним у флективних мовах за переваги SPO. Вивчав цю проблему і Дж. Грінберг, який у своїй типології речення брав до уваги наявність прийменників або післяйменників, порядок розташування підмета, присудка й додатка, позицію прикметника-означення щодо пояснюваного слова і позицію іменника-означення в родовому відмінку стосовно означуваного іменника. Так, в тюркських мовах прикметники йдуть перед іменниками, додаток перед дієсловом, іменник у родовому відмінку перед іменником, який ним керує. У малайсько-полінезійських мовах (малайській, яванській, тагальській та ін.) пояснювальні члени речення завжди йдуть після пояснюваних.

Просте речення української мови в зіставленні з чеською досліджував Й. Ф. Андерш. За основу методики зіставлення він взяв відмінкову граматику Ч. Філмора, акцентуючи на відмінностях між логіко-семантичним і мовно-семантичним рівнями і на мовних засобах, які беруть активну участь у формуванні синтаксичної семантики. Вчений наголошує, що «це особливо слід мати на увазі при міжмовному зіставному дослідженні еквівалентних синтаксичних конструкцій, які можуть бути тотожними щодо вираження смислової структури позамовної ситуації, але відмінними за своїми семантичними структурами, пор.: *Zavanul vitr* (агенса — дія) і *Подуло вітром* (агентивний інструмент — дія), *Matka si vspomněla na syna* (агенса — дія — пацієнс) і *Матері пригадался син* (перцепієнт — дія — пацієнс з відтінком причини), *Louki zaplavila voda* (агенса — дія — пацієнс) і *Луку залило водою* (агентивний інструмент — дія — пацієнс) та ін. В українській мові можливі також двоскладні речення *Подув вітер; Мати пригадала сина; Луку залила вода*, і в цьому випадку їхні семантичні структури збігаються з семантичними структурами наведених чеських речень [Андерш 1987: 12—13].

Відмінність між логіко-семантичним і мовно-семантичним рівнями в тому, що перший пов'язаний із зна-

ченнями, які є результатом логічного аналізу відображення в людській свідомості відношень між учасниками реальних ситуацій (вони є універсальними, належать усім мовам), другий — із значеннями, які є наслідком відображення за допомогою мислення цих самих відношень у конкретних мовах (вони тісно пов'язані з формами певної мови, структуруються ними і реалізуються в них і через них).

Й. Ф. Андерш запропонував таку послідовність зіставного аналізу простих речень. Спочатку розглядає абстрактні мінімальні реченнєві структури з урахуванням типу їх предиката, кількості та якості конститутивних компонентів, відтак встановлює і аналізує структурні моделі й визначає семантичні структури конкретних речень, утворених за цими моделями. Чеські й українські синтаксичні структури регулярно порівнює з метою виявлення подібностей і відмінностей між ними на формально-синтаксичному й семантико-синтаксичному рівнях речення. Це дало змогу авторові дійти висновку, що на рівні абстрактних валентних типів мінімальних реченнєвих структур чеська й українська мови характеризуються однаково (в них представлені ті самі типи), а на рівні їх морфолого-синтаксичної реалізації (структурних моделей і їхніх модифікацій) між ними існують помітні відмінності. Наприклад, в українській мові відсутні моделі $V_f - S_d - k S_d$ (*Prítel mi pomohl k útěku*), $S_n - V_f - S_d - do S_g$ (*Syn pomohl matce do vozu*), $S_n - V_f - S_a - o S_a$ (*Karel obehral Petra o stovku*), а в чеській — моделі $S_n - V_f - S_d - u/v S_a$ (*Vona podivilasja йому у вічі*), $V_{f imp} cop -no, -to$ (*Книжку написано*) та ін. Автор наголошує, що для зіставно-типологічної характеристики чеських і українських дієслівних речень важливо враховувати особливості морфолого-синтаксичної реалізації мінімальних реченнєвих структур і специфіку їх лексико-семантичного наповнення.

Зіставний аналіз показав значну подібність чеської та української мов щодо структурної і семантичної організації різних типів мінімальних реченнєвих структур. Розбіжність стосується наявності певних структурних моделей в одній мові і відсутності їх у іншій, різної продуктивності представлених в обох мовах окремих моделей, валентного потенціалу дієслів-предикатів [Андерш 1987: 170].

Елементарний абстрактний зразок, за яким будується просте непоширене речення, є його предикативною основою (структурною схемою). Кожна мова має свою систему таких структурних зразків. Окремі зразки в різних мовах можуть збігатися, але системи завжди різняться.

На порівнянні суб'єктно-предикативних відношень у реченнях різних мов наполягав І. І. Мещанинов. Основним у побудові речення він уважав передачу предикативних відношень, які виражаються граматичним суб'єктом і граматичним предикатом. Отже, типологія синтаксичних систем речення має в своїй основі типові відмінності в парадигматичній стратифікації інваріантного синтаксичного відношення «суб'єкт — предикат», детерміновані певними типовими відмінностями в способах формально-синтаксичної організації цих відношень в мовах. Правда, Д.-С. Уорт застерігає, що відмінності різних мов не можна встановити, порівнюючи лише окремі речення. На його думку, необхідно порівнювати парадигматичні ряди. На підтвердження своєї думки він наводить такий факт: якщо в польській чи сербській і хорватській мовах час є незалежною змінною величиною, то в російській мові зміна форми часу впливає на зміну відмінкової форми іменника (*Он профессор — Он был профессором*).

В. Д. Аракін запропонував такі критерії визначення специфіки речень у різних мовах: 1) структура речення за складом — односкладні й двоскладні; 2) місце присудка в реченні — абсолютний початок, середина, абсолютний кінець; 3) узгодження/неузгодження підмета з присудком (за особою, родом, числом); 4) препозиція чи постпозиція означення щодо означуваного; 5) фіксований чи нефіксований порядок слів. Якщо зіставити українське й англійське просте речення за цими ознаками, то виявиться, що типи двоскладних речень є в обох мовах. Відмінність лише в тому, що в англійській мові фіксований порядок слів, а в українській — вільний. Пор.: англ. *Last week a good deal of famous people arrived in London* і укр. *Останнього тижня чимало відомих людей прибуло до Лондона; Чимало відомих людей прибуло до Лондона останнього тижня; До Лондона останнього тижня прибуло чимало відомих людей тощо. Якщо взяти індоєвропейські мови, то в них сло-*

вопорядок, як правило, SPO, а в тюркських, японській, перській та вірменській мовах присудок стоїть у кінці речення.

Стосовно узгодження, то в українській мові воно є за особою і числом, а також за родом у минулому часі (*ти йдеш, ми йдемо, він прийшов, вона прийшла*). В англійській мові узгодження за родом немає; за особою воно наявне лише у третій особі Indefinite і Perfect, і в першій та третій особі Continuous, а за числом тільки в минулому часі Continuous (*I was writing «Я писав» — We were writing «Ми писали» і в Future «I shall write «Я буду писати» — He will write «Він буде писати»*). Специфічним для англійської мови є семантичне узгодження в числі: *The family are sitting in the park «Родина (всі її члени) сидить у парку»; The cattle are grazing on the meadow «Худоба пасеться (буквально пасуться) на лузі»*. Таке узгодження було характерним для давньоукраїнської мови: *И заразъ того ж часу виступили пѣхота (Літопис Самовидця); Козацтво зась, зостаючое в городахъ, волно сходили з тихъ городовъ (там само); Войско Хмельницкому прибувають (Літопис Величка)*. У німецькій мові підмет із присудком узгоджується за особою і числом (*Ich schreibe «Я пишу», Du schreibst «Ти пишеш», Wir schreiben «Ми пишемо»*), а в норвезькій і шведській мовах узгодження між підметом і присудком узагалі немає.

Оригінальними в англійській мові є двоскладні речення з присвійним займенником у ролі іменної частини присудка (*This book is yours «Ця книжка ваша»; These flowers are mine «Ці квіти мої»*), з іменною частиною — прикметником при підметі *it (It's cold «Холодно», буквально Воно є холодне; It was dark «Було темно», буквально Воно було темне)*, яким в українській мові відповідають односкладні речення; з іменною частиною — кількісними числівниками (*The boy is seventeen «Хлопчикові сімнадцять років»*), яким в українській мові відповідають односкладні речення, при цьому після числівника є обов'язковим слово *rokiw* або *lit*; з іменною частиною — прислівниками *away, in, out, down, up* тощо (*The lesson is over «Лекція закінчилася»; Our time is up «Час вичерпаний»; The moon is down «Місяць зайшов»; The bus is in «Автобус прибув»*, яким в українській мові відповідають двоскладні речення з присудком-дієсловом, рідше дієприкметником, у минулому часі).

Члени речення

Члени речення як виражені повнозначними словами або словосполученнями структурно-семантичні компоненти речення за своєю структурою і за граматичним оформленням у мовах не збігаються. Ступінь неоднорідності системи членів речення різна в мовах неоднорідних типів. Він залежить від ступеня роздільності мовних механізмів, які обслуговують логічні, семантичні й комунікативні функції речення.

У кавказьких і баскській мовах, наприклад, присудок керує підметом і додатком. Форма підмета залежить від семантики присудка: за неперехідного дієслова-присудка підмет стоїть в абсолютному відмінку, а за перехідного — в ергативному (активному).

У тюркських мовах додаток оформляється по-різному залежно від того, виражає він відомий (означений) чи невідомий (неозначений) предмет. До складу присудка входить не тільки морфема, що вказує на носія дії, а й морфема адресата дії, внаслідок чого особова форма дієслова-присудка значно складніша, ніж в індоєвропейських мовах. Сама форма підмета залежить від семантики присудка. Присудок має подвійне керування — керує підметом і додатком.

У мовах номінативної будови (індоєвропейських) підмет завжди стоїть у називному чи, як у шведській, норвезькій, датській мовах, загальному (за термінологією Л. Єльмслева — суб'єктному) відмінку незалежно від того, перехідним чи неперехідним є дієслово. Однак і в індоєвропейських мовах можна знайти факти іншої типології членів речення. Серед них успадкована з індоєвропейської прамови так звана дативна конструкція, в якій суб'єкт виражений давальним відмінком: укр. *Мені холодно. Йому подобається. Марії важко*; рос. *Мне холодно. Ей кажется*; ісл. *Mer likar* «Мені подобається». У німецькій, французькій, англійській мовах їм відповідають звичайно номінативні конструкції: нім. *Ich will* «Я хочу»; *Es ist schwer für mich* «Мені важко», буквально *Це є важко для мене*; франц. *Pierre a froid* «П'єру холодно», буквально *П'єр є холодний*; *Il veut* «Він хоче»; *Il est difficile pour moi* «Це є важко для мене»; англ. *I am cold* «Мені холодно», буквально *Я є холодний*; *I cannot sleep* «Мені не спиться», буквально *Я не можу спати*. Однак і в цих мовах збереглася дативна

конструкція для вираження морального стану: нім. *Es gefällt mir* «Мені подобається», *Es scheint mir* «Мені здається»; франц. *Il me plaît* «Мені подобається», *Il me semble* «Мені здається». В англійській мові збережені лише одиничні випадки вживання дативної конструкції: зрідка можна почути *It pleases me* «Мені подобається»; переважно говорять *I like it*, буквально *Я люблю це*.

В українській і російській мовах є конструкції, що нагадують ергативну, де носій дії при перехідному дієслові має форму орудного відмінка, а дієслово — форму минулого часу середнього роду (*Його вбило блискавкою*; *Его ранило пулей*).

У мовах, де немає відмінків, члени речення виражаються за допомогою словопорядку, тобто кожен член займає в реченні певну позицію. «Проблема позиційних функцій, — зауважує С. Д. Кацнельсон, — постає у зв'язку з ієрархічним членуванням предикандумів на «прямі» і «непрямі». Це членування, проведене традиційною граматикою стосовно відмінків, має універсальний характер. Воно простежується в усіх мовах, не тільки відмінкових. Різниця між відмінковими і безвідмінковими мовами полягає лише в способі виявлення вказаних відмінностей: те, що в одних мовах виявляється в парадигмі відмінків, в інших виражається порядком слів або іншими формальними засобами» [Кацнельсон 1972: 200].

Зіставний аналіз членів речення в різних мовах здійснюють за двома критеріями: 1) структурою члена речення (кожен член речення може бути представлений одним словом або словосполученням; з огляду на це розрізняють однокомпонентні і двокомпонентні члени речення); 2) синтаксичним зв'язком (узгодженням, керуванням, приляганням тощо). Прикладом такого аналізу є зіставлення членів речення в українській та англійській мовах із залученням даних із інших мов.

Підмет. Для підмета характерні такі ознаки: немаркована форма імені (називний, загальний відмінок для індоєвропейських мов), узгодження (точніше — координація) з присудком, певна синтаксична позиція (для мов із твердим порядком слів), автономність референції (її незалежність від референції інших іменних членів речення).

І в українській, і в англійській мові підмет буває однокомпонентним і двокомпонентним. Особливості одно-

компонентного підмета в цих мовах стосуються узгодження з присудком у числі. В українській мові це узгодження є суто граматичним: підмет, виражений формою однини незалежно від того, позначає він один чи багато предметів, вимагає, щоб і присудок стояв в однині, а підмет у формі множини у випадку позначення одного предмета вимагає після себе присудка у множині (*команда виграла, сани поламались*). В англійській мові іменники зі значенням множинності, хоч мають форму однини, можуть поєднуватися з присудком у формі множини (*The company have gone bankrupt* «Компанія збанкрутувала», буквально *Компанія збанкрутували*; *The team have won a victory* «Команда перемогла», буквально *Команда виграла перемогу*; *The ship crew are resting on the deck* «Команда корабля відпочиває на палубі», буквально *Команда корабля відпочивають на палубі*; *Arsenal have lost again* «Арсенал програв знову», буквально *Арсенал програв знову*; *The family are sitting around the table* «Сім'я сидить за столом», буквально *Сім'я сидять за столом*). На відміну від українських підметів, виражених субстантивованими прикметниками, які мають форми однини й множини, в англійській мові субстантивовані прикметники завжди мають значення множини, яке виражається в артиклі *the*. Пор.: *blind* «сліпий» (прикметник) — *the blind* «сліпі» (іменник), *poor* «бідний» (прикметник) — *the poor* «бідні» (іменник). Тому, щоб в однині виразити значення українських субстантивованих прикметників *сліпий, бідний*, слід вжити словосполучення *a blind man / person, a poor man/person*, тоді як у множині це значення субстантивовані прикметники виражають самостійно: *A blind man was sitting on the bench* «Сліпий (чоловік) сидів на лавці» — *The blind were sitting on the bench* «Сліпі сиділи на лавці»; *An old person is helpless* «Стара (людина) є безпомічна» — *The old are very often helpless* «Старі дуже часто є безпомічними».

В українській мові до підметів, які узгоджуються з присудком, належать також підмети, виражені субстантивованими діеприкметниками та порядковими числівниками, чого немає в англійській мові.

До підтипу підметів, які не узгоджуються з присудками в українській і англійській мовах, належать підмети, виражені інфінітивом (*Лиш боротись значить жити*; *To live means to love* «Жити означає любити»), а

в англійській мові ще й підмети, виражені порядковими числівниками і герундієм (*Smoking in public must be prohibited* «Куріння в громадських місцях повинно бути заборонено»; *The first is always the best* «Перший завжди кращий»).

Що стосується двокомпонентного підмета, то специфічною для англійської мови є структура *there* + іменник, що йде після дієслова (*There was a man* «Був собі чоловік») і структура *it* + інфінітив або герундій, які йдуть після присудка (*It is useless to say* «Марно говорити»).

Оформленість зв'язку підмета з присудком у багатьох мовах сприяла утворенню стандартизованої структурної схеми речення для вираження різного змісту. Підмет став обов'язковим структурним компонентом речення. За відсутності семантичного підмета його позицію займає займенник третьої особи: англ. *It rains*, нім. *Es regnet*, франц. *Il pleut* «Йде дощ / Дощить».

Підмет не є універсальною категорією. Є мови, в яких немає підмета. До таких мов належить тагальська. До кінця не з'ясовано є наявність підмета в ергативних мовах.

Присудок. У мовах із розвинутою системою морфологічних класів частини мови, які виражають значення динамічної і статичної ознаки (дієслова та прикметники), призначені для виконання функції присудка, яка визначила формування не тільки їхньої семантики, але і їх морфологічних категорій. Розрізняють дієслівний і складений іменний (дієслово-зв'язка + іменник, прикметник, числівник тощо) присудки.

У європейських мовах є простий дієслівний присудок, складений іменний і дієслівний присудок і складний (подвійний) присудок. Якщо зіставити присудок в українській і англійській мовах, то відмінність стосуватиметься лише відмінкових форм іменника: в українській мові іменник може стояти в називному і орудному відмінках, а також у знахідному відмінку з прийменником *за* (*Він учитель, Він був (працював) учителем, Він за учителя був*), а в англійській мові іменник стоїть у загальному відмінку (*He is a teacher; He was a teacher*). Порівняно з українською мовою англійська має значно більше дієслів-зв'язок: *to be, to grow, to fall, to turn, to feel, to go, to come, to stand, to keep, to hold, to get, to make* та ін. (*He fell silent* «Він замовк», *She turned red* «Вона почервоніла»). Такі присудки відповідають українським однокомпонентним дієслівним присудкам.

Щодо англійської, німецької і французької мов, то вони стосовно присудка є більш дієслівними. В українській фразі, як і в російській, дієслово може опускатися (особливо дієслівна зв'язка від *бути*, а також дієслова місцезнаходження, напрямку, говоріння, бажання), тоді як західноєвропейським мовам це не властиво. За даними В. Г. Гака, у французькій мові бездієслівні речення трапляються в сім разів рідше, ніж у російській. Правда, в англійській мові, як у тюркських і баскській, замість дієслів часто вживаються сполучення дієслова з іменником (*to have a look* «поглянути», *to have a think* «подумати» тощо), які відповідають однокомпонентному дієслівному присудку в українській мові.

Додаток. Як і в українській, так і в англійській мові додаток є однокомпонентним. Відмінність лише в типі зв'язку: в українській мові додаток керований, а в англійській він прилягає до присудка. Виняток становлять особові займенники в об'єктному відмінку (*to kiss her* «цілувати її», *to give him* «дати йому» тощо), де, як і в українській мові, є керування.

Означення. Основною функцією означень є уточнення або пояснення підмета і додатка з погляду їх якості, кількості, ознаки чи властивості. Означення разом з означуваними ними членами речення утворюють атрибутивні сполучення. Розглянуті вище типи атрибутивних словосполучень відображають наявні в певній мові типи означень.

Обставини. Обставини відрізняються від інших членів речення тим, що входять до складу речення як сторонні вкраплення, приєднані до нього ззовні, оскільки від валентності предиката вони не залежать. Характеризують вони ціле речення. В українській і англійській мовах є два типи обставин — однокомпонентні й двокомпонентні. В ролі однокомпонентних обставин виступають прислівники (в українській мові й дієприслівники): *взимку, зимою, влітку, літом, вечорами, годинами, співаючи*, англ. *late* «пізно», *early* «рано», *immediately* «негайно» тощо.

Двокомпонентні обставини складаються з двох повнозначних слів (словосполучень), які представляють собою одну семантичну одиницю: *цілими днями, кожного року, на другий день; every day* «кожного дня», *early in spring* «ранньою весною», *an hour later* «годиною пізніше», *knee deep* «по коліна (глибоко)».

Специфіка вживання обставин в українській мові порівняно з західноєвропейськими мовами полягає в тому, що в українській мові в їхній функції превалюють прислівники і споріднені з ними дієприслівники, а у французькій, німецькій, англійській мовах частіше іменники та прикметники.

Порядок слів у реченні

Порядок слів, тобто певне розташування слів у реченні, — важливий показник структури мови, який тісно пов'язаний із морфологічною будовою мови. Можна навіть стверджувати, що він зумовлений її морфологічною будовою. Тому зіставлення порядку слів у різних мовах значною мірою допомагає встановленню своєрідності їхніх структур.

Розрізняють такі типи порядку слів:

— прогресивний (означувальне слово йде за означуваним) і регресивний (означувальне слово передє означуваному);

— контактний (компоненти знаходяться поруч) і дистантний (компоненти роз'єднані іншими словами);

— вільний (слова легко міняють свої позиції у висловленні) і зв'язаний, твердий (місце слів суворо фіксоване);

— об'єктивний, або нейтральний (порядок слів відповідає рухові думки) і суб'єктивний, або емоційний (порядок слів відображає емоції мовця);

— прямий (який переважає в певній мові) і непрямої, або інвертований (який не відповідає звичайному для певної мови порядку).

У зіставних дослідженнях порядку слів слід враховувати: місце службових елементів (артиклів, прийменників, післяйменників тощо); місце означувальних і означуваних слів; порядок членів речення.

Так, артиклі в більшості артиклевих мов є препозитивними (німецька, англійська, французька, іспанська, італійська, тюркські, угорська, семітські, полінезійські). У болгарській, македонській, румунській і скандинавських мовах артиклі постпозитивні. У деяких мовах поряд з основним постпозитивним артиклем можливі препозитивні означальні артиклі (албанська, шведська мови).

В індоєвропейських мовах службові слова, які виражають різні відношення між словами у словосполучен-

ні та реченні (прийменники), стоять перед іменами, а в тюркських, сирійській і вотяцькій мовах вони в постпозиції. У прибалтійсько-фінських, перській, німецькій мовах представлені прийменники й післяйменники.

Неоднакове місце закріплене в різних мовах за допоміжними дієсловами. В англійській мові, наприклад, допоміжне дієслово звичайно вживається контактено з основним дієсловом (*The father has read this book* «Батько прочитав цю книжку»); в німецькій мові його місце залежить від типу речення. У простому реченні воно разом із основним дієсловом утворює рамку (замикання), коли після підмета на другому місці стоїть допоміжне слово, в кінці речення основне дієслово, а між ними — всі інші члени речення (*Der Vater hat dieses Buch gelesen* «Батько прочитав цю книжку»). У питальному реченні допоміжне дієслово на першому місці й разом із основним дієсловом творить абсолютну рамку (*Hat der Vater dieses Buch gelesen?* «Чи батько прочитав цю книжку?»). У підрядному реченні допоміжне дієслово на останній позиції після основного дієслова (*Er sagt, daß der Vater dieses Buch gelesen hat* «Він сказав, що батько прочитав цю книжку»).

Щодо порядку членів речення у простому двоскладному реченні можливі такі три основні різновиди: SPO (суб'єкт, предикат, об'єкт), SOP і PSO. Інші логічно можливі типи (POS, OSP, OPS) трапляються дуже рідко (в уельській, малайсько-полінезійських та деяких інших мовах). До мов із порядком слів SPO належать українська й інші слов'янські мови, англійська, німецька, голландська, ісландська, французька, іспанська та всі інші романські мови, новогрецька, албанська, фінська, естонська, в'єтнамська, суахілі, всі мови банту, йоруба, мови вольта, гуарані, мандінго та ін. Серед мов із порядком слів SOP — тюркські, гінді, бенгалі, нововірменська, фіно-угорські (крім фінської групи), алтайська, китайсько-тибетські, навахо, шумерська, південно-східні австралійські, баскська, нубійська, амхарська, перська, аккадська, кшашті, кушитська. До мов із порядком слів PSO належать кельтські, іврит, арабська, полінезійська, нахуатл.

Такий порядок членів речення для згаданих мов найпоширеніший. Однак є мови з вільним і фіксованим порядком слів. Так, в українській мові, для якої характерний вільний порядок слів, за найпоширенішого порядку SPO реалізуються всі шість можливих варіантів,

а у французькій, де порядок слів фіксований — тільки два. Варіативність порядку слів у реченні залежить передусім від аналітичної чи синтетичної будови мови. В аналітичних мовах порядок слів суворо регламентований, оскільки через відсутність закінчень за вільного порядку слів тут важко було б встановити члени речення і відповідно зміст речення. Порядок слів у цих мовах приймає на себе вираження синтаксичних відношень, ніби компенсуючи своєю функцією відсутність відмінкових закінчень. Він є єдиним способом вираження синтаксичних функцій. У синтетичних (флективних) мовах для цього використовуються словопорядок і синтетичні форми. Отже, в синтетичних мовах роль порядку слів не є такою важливою, оскільки форми змінюваних слів у будь-якій позиції однозначно вказують на їх синтаксичну функцію. Однак, незважаючи на це, є флективні мови з суворо фіксованим порядком слів. До таких мов належать сучасні перська і вірменська з твердим порядком SOP. Та й у таких мовах, як слов'янські, вільний порядок слів не в усіх випадках є вільним. Так, у російській мові порядок слів вільний, крім випадків, коли виникає необхідність відмежувати підмет від додатка. Пор.: *Мать любит дочь і Дочь любит мать; Бытие определяет сознание і Сознание определяет бытие.*

Англійському простому розповідному реченню властивий прями́й порядок слів SPO. Відхилення від нього рідкісні. Так, у реченні *The boy found a knife in the street yesterday* «Учора на вулиці хлопець знайшов ніж» місце підмета *boy* перед присудком синтаксично релевантне: воно визначає роль слова в реченні як граматичного підмета. Взаємозаміна місцями слів *boy* і *knife* призвела б до нісенітничі.

Певне місце в мовах закріплене і за обставинами. В англійській мові, наприклад, обставина місця звичайно стоїть перед обставиною часу (див. місце членів речення *in the street* і *yesterday* у наведеному вище реченні). Правда, обставина часу (*yesterday*) може бути перенесена і на початок речення.

Характерним для німецької мови є те, що в ній твердо фіксоване місце закріплене тільки за присудком. Саме з цим пов'язані особливості побудови німецького речення і деякі властиві тільки німецькій мові функції порядку слів. У розповідних і питальних реченнях із питальним словом присудок на другому місці (*Sie spre-*

chen deutsch «Вони розмовляють по-німецькому»; *Wie sprechen Sie?* «Як розмовляєте Ви?»), а в питальних реченнях без питального слова і в спонукальних реченнях він займає перше місце (*Sprechen Sie deutsch?* «Розмовляєте Ви по-німецькому?»; *Sprechen Sie deutsch!* «Говоріть по-німецькому!»). У підрядному реченні дієслово-присудок на останньому (кінцевому) місці (*Mein Vater, der Schach spielt, ist sehr aufmerksam* «Мій батько, який грає в шахи, дуже уважний»). Що стосується інших членів речення, то їх місце в німецькій мові не фіксоване: будь-який член речення може передувати підмету в початковій позиції. Завдяки наявності флексії підмет і додаток можуть мінятися місцями. Порядок слів у німецькій мові не виконує синтаксичної функції, як, наприклад, в англійській мові; його функції в тому, щоб визначати важливість складових елементів речення: що вагоміший член речення, то тісніший його зв'язок із присудком і ближче до кінця речення він розташований. Так, обставина місця переважно розташована в кінці речення (*Er hat gestern den ganzen Tag im Büro gearbeitet* «Він працював учора цілий день у бюро»), але може бути, як у всіх скандинавських та інших германських мовах (крім англійської), на першому місці (*Im Büro hat er gestern den ganzen Tag gearbeitet*). Обставина часу, як і в англійській мові, може займати початкову позицію (*Gestern hat er den ganzen Tag im Büro gearbeitet*). Обставина способу дії звичайно входить разом із присудком до реми висловлення, тому займає місце поруч із дієсловом — перед ним або після нього (при складних формах — перед незмінюваною частиною присудка). Поширене означення може знаходитися перед іменником (*eine unter meinen Wagen schlafende Katze* «кішка, котра спить під моєю машиною»), а в англійській мові — після означуваного іменника (*a cat sleeping under my car*).

Різняться англійська й німецька мови порядком слів у відносних підрядних реченнях, які мають прийменникові додатки. В англійській мові прийменник стоїть перед відносним займенником або в кінці речення (*the problem about which John thought* і *the problem which John thought about* «проблема, про яку Джон думав»). У німецькій мові другого варіанта нема (*das Problem, über das Hans dachte* при неможливості **das Problem, das Hans dachte über*). Подібне спостерігається і в питальних реченнях (*About what is John talking?* і *What is*

John talking about? «Про що говорить Джон?»; нім. *Über was (Worüber) spricht Hans?* при неможливості **Was spricht Hans über?*). Отже, в німецькій мові вперед виноситься вся прийменникова група, а в англійській мові може бути винесений займенник без прийменника.

Своєрідність тюркських мов стосовно порядку слів у реченні полягає в тому, що в них підмет стоїть на початку, а присудок у кінці речення, утворюючи рамку, всередині якої знаходяться об'єктні й адвербіальні сполучення (кирг. *Джамалдин мага жакын келип учурашты* «Джамалдин скоро до мене прилетів»).

Порядок слів виконує важливі семантичні та структурні функції: передає послідовність подій; є засобом актуального членування речення, засобом когезії (зв'язку речень у тексті); виступає яскравим емоційним засобом (на перше місце виноситься те, що емоційно важливіше); уточнює зв'язки між членами речення; разом із інтонацією розрізняє граматичні типи речень (питальне, розповідне, спонукальне).

Односкладні речення

Якщо двоскладні речення є в усіх мовах і для більшості мов це основний вид речень, то односкладні речення існують не в усіх мовах. Українська мова, наприклад, багата на односкладні речення, а в англійській мові їх кількість незначна. Для англійської мови характерна тенденція до обов'язкової наявності в реченні підмета, хоч би формального (*It's getting dark* «Темніє»; *It freezes* «Морозить»; *It is difficult* «Важко»; *It's important* «Важливо»). Це так зване тематичне представлення підмета: тема повідомлення обов'язково виражається тематичним підметом, причому означеному підмету надається перевага перед неозначеним.

Для української мови характерні такі односкладні речення:

1) узагальнено-особові з головним членом — дієсловом — у другій особі однини (*Гірко заробиш, солодко з'їси*). В англійській мові їм відповідають двоскладні речення з підметами *one, we, you* (*Here one could wander unseen* «Тут можна бродити непоміченим», *You learn more quickly under the guidance of experienced teacher* «Швидше вивчиш під керівництвом досвідченого вчителя»);

2) безособові з головним членом — дієсловом — у третій особі (*Світає. Не спиться. Похолодніло. Темніє. Запахло травою*). Відповідником в англійській мові є двоскладні речення з підметом *it* або зі структурою *there* + дієслово-присудок + іменник (*It was getting dark* «Темніло»; *There was a scent of new-mown grass* «Пахло свіжоскошеною травою»; *It rained all day yesterday* «Вчора дощило цілий день»).

Суто українськими, неповторними є безособові речення з головним членом, вираженим безособовими формами на *-но, -то*. Їм в англійській мові також відповідають двоскладні речення (*Під білою березою козаченька вбито* — *Under the white birch a Cossack was killed*);

3) неозначено-особові з головним членом — дієсловом — у третій особі множини (*Про це розповіли мені недавно; Його висунули кандидатом у депутати; Мені вже нагадували про це*). В англійській мові їм також відповідають двоскладні речення (*I was told* «Мені сказали», буквально *Я був сказаний*; *Windows were shut* «Вікна закрили», буквально «Вікна були закриті»; *The sandwiches were made with bread and butter* «Сандвічі зробили з хліба і масла», буквально *Сандвічі були зроблені з хліба і масла*);

4) інфінітивні речення, тобто односкладні речення з головним членом, вираженим інфінітивом (*Бути грозі; Знадвору нічого не чути; Перемагать і жити*).

5) називні (номінативні) речення, в яких головний член виражений іменником у формі називного відмінка. Загальна семантика таких речень — існування, наявність чого-небудь (*Відступ. Зустріч. Розмови. Ніч, заграви пожеж*. — О. Довженко. *На майдані пил спадає, Замоває річ. Вечір. Ніч*. — П. Тичина. *Ріка Суній, і що там тої річечки?* — Л. Костенко). В англійській мові їм відповідають двоскладні речення з формальним підметом *it* (*It was a retreat*, буквально *Це був відступ*; *It's a night*, буквально *Це є ніч*). Останнім часом стали з'являтися називні речення і в англійській мові.

Такі явища властиві й іншим германським, а також романським мовам. Формальна двоскладність, наприклад, існує в німецькій мові. Більша обов'язковість двоскладного оформлення речення в німецькій мові виявляється як у тому, що в ньому більш обов'язкова наявність підмета, тобто слова в називному відмінку, з яким

координується присудок, так і в тому, що в складі присудка більш обов'язкова наявність дієслова в особовій формі. Тому в німецькій мові як двоскладні виступають неозначено-особові та безособові речення. У цих типах речень підметом обов'язково є займенники *man* і *es*. У німецькій мові, як і в англійській, така двоскладність є суто формальною, бо підмети *man* і *es* не позначають реальну особу чи предмет (*Über diesen Film sprach man viel* «Про цей фільм багато говорили», *Es war warm* «Було тепло»). Цікаво зазначити, що речення з *man* можуть виражати і неозначено-особове, і узагальнено-особове значення (*Man erzählte mir ausführlich davon* «Мені розповідали про це детально»; *Was man säet, das wird man ernten* «Що посієш, те й пожнеш»), а в українській мові ці значення виражаються різнооформленими реченнями: в неозначено-особових реченнях присудок виражений дієсловом у формі третьої особи множини, а в узагальнено-особових реченнях — дієсловом у формі другої особи однини, рідше — третьої особи множини.

Мало поширеними в німецькій мові є безособові речення. Вони обмежені однією конструкцією — дієсловом в третій особі однини + іменник або особовий займенник у давальному відмінку (*Mich hungert* «Я голодний», буквально *Мене голоднить*; *Mich friert* «Мені холодно», буквально *Мене мерзне*; *Ihm wurde bange* «Йому стало страшно»). Ці безособові речення в німецькій мові мають синонімічні особові з підметом (*Ich habe Hunger* «Я голодний»; *Ich friere* «Я мерзну»; *Er bekam Angst* «Він відчув страх»). Іншим численним видам українських безособових речень у німецькій мові відповідають двоскладні речення (*Йому важко* — *Er hat es schwer*; *Йому наснилось* — *Er träumte*; *Йому було жаль* — *Er hatte Mitleid*; *Його вбило блискавкою* — *Er wurde vom Blitz tot getroffen*; *Козаченька вбито* — *Der Kosak wurde getötet*).

Немає в німецькій мові інфінітивних речень. Українським інфінітивним реченням відповідають двоскладні речення з дієсловом в особовій формі, часто з модальним дієсловом, оскільки в українських інфінітивних реченнях здебільшого виражаються модальні значення повинності, можливості, бажаності, спонукання (*Бути дощу* — *Es will regnen*; *Йому нічого придумати* — *Er braucht nicht zu kommen*; *Зачинити вік-*

но? — *Soll ich das Fenster zumachen?*; *Тобі б відпочити — Du solltest ausruhen*).

Ще більш витримана вимога двоскладності речення характерна для французької мови. Безсуб'єктні процеси виражаються винятково двоскладними реченнями (*Il pleut* «Дощить»; *Il neige* «Сніжить»; *Il frissonnait* «Його знобило»). Безпідметова структура притаманна лише імперативним (спонукальним) реченням (*Marche!* «Іди!»), тоді як в українській мові тут можливий підмет (*Ти скажи це йому!*).

Поширеність у російській, українській і деяких інших слов'янських мовах односкладних і особливо безособових речень останнім часом стала предметом дискусій про їх вплив на мислення і поведінку носіїв цих мов. Справді, дія в безособових реченнях виступає незалежною від людини, некерованою і неконтрольованою, особа ніби підпорядкована якійсь невідомій зовнішній чи внутрішній силі (*Мені не спиться. Йому не таланить. Нам спало на думку. Хотілося чогось незвичайного. Його нудить*). Аналіз подібних безособових речень російської мови став підставою для А. Вежбицької зробити необгрунтований висновок про брак відповідальності в росіян. Однак у цих реченнях, як правильно зазначає Н. Д. Арутюнова, насправді реалізується семантика невизначеності, неясності, а також пасивності, а не безвідповідальності. У романо-германських мовах, як і в китайській, нашій безособовій протиставлена номінативна агентивна конструкція, в якій суб'єкт представлений активним діячем. Ці факти, на думку І. О. Голубовської, є «вельми показовими з двох причин: по-перше, вони відносять українську та російську мови, з одного боку, і англійську та китайську, з другого, до мов різної синтактико-типологічної структури (пацієнтної й агентивної); по-друге, вони дозволяють робити певні висновки стосовно характеру етнофілософій, утілених цими мовами» [Голубовська, 2004: 204]. Активний характер граматичного суб'єкта в англійській мові пов'язаний із тенденцією до тематичного представлення підмета.

Серед комунікативних типів речення найбільші відмінності в різних мовах мають питальні речення. По-перше, виділяються мови з питальними частками і мови без таких часток, з інверсією членів речення, переважно присудка, який вноситься на перше місце. По-

друге, мови з частками розрізняються за місцем частки в реченні. До мов із питальними частками належать, наприклад, українська, російська, польська, болгарська, японська та ін. До мов без питальних часток належать англійська, німецька, французька тощо. У них запитання виражається засобом інверсії. Так, в англійській мові на перше місце вноситься допоміжне дієслово *do* (*Do you speak English?* «Чи розмовляєте ви англійською мовою?»), у німецькій і французькій мовах на перше місце вноситься дієслово-присудок (*Sprechen Sie deutsch?*; *Parlez-vous français?*).

У мовах із питальними частками частки можуть знаходитися на початку, всередині і на кінці речення. Так, в українській і польській мовах питальна частка стоїть у початковій позиції (*Чи ви розмовляєте українською мовою?*; *Czy pan rozmawia po polsku?*), в російській і болгарській займає другу позицію (*Говорите ли вы по-русски?*; *Говорете ли български?*), а в японській мові — в кінцевій позиції (*Kore wa hon desu ka?* «Це книжка?», буквально *Це книжка є чи?*). Водночас треба зазначити, що в українській і ще в деяких інших слов'янських мовах є й інший спосіб вираження запитання — інтонація, при цьому порядок слів вільний (*Ви читали цю книжку?*; *Читали ви цю книжку?*; *Цю книжку ви читали?*).

Комунікативні типи речення можуть уживатися в мовах у невластивій для них функції (переносному значенні), причому це переносне вживання не збігається в мовах як за функціональним навантаженням, так і за частотністю. Так, зокрема, питальні (особливо, питально-заперечні) речення в українській, російській, англійській і французькій мовах уживаються у функції спонукальних. Наприклад: *Чи не допомогли б ви мені переставити шафу?* (замість *Допоможіть мені переставити цю шафу*; *Не можете ли вы достать мне эту книжку?* (замість *Достаньте мне эту книжку*). Це ж стосується й уживання розповідного речення замість спонукального: *Ви це зробите* (замість *Зробіть це*). Однак, за даними В. Г. Гака, в англійській і французькій мові вони вживаються відносно частіше, ніж у російській [Гак 1987: 38].

Важливе значення має вивчення узуальних норм використання тих чи інших типів речень. Одна й та сама ситуація може бути виражена різними способами, але спонтанно мовцями використовується лише певний тип

речення чи навіть певна фраза. Для англійської і французької мов, скажімо, характерна орієнтація на першу особу (мовця). Коли в магазині росіянин скаже *У нас этого нет*, то француз — *Je ne l'si pas, monsier* «Я цього не маю, пане». На зборах росіянину слово надають так: *Слово предоставляется Ивану Петровичу Иванову*, тоді як французу — *Je donne la parole à Untel* «Я даю слово такому-то». По-англійському граматично правильною була б відповідь на помилковий дзвінок по телефону *You are mistaken* «Ви помилилися» або *This is a different number* «Це інший номер», але, як правило, відповідають фразою *Wrong number*, буквально *Неправильний номер*.

Вираження заперечення (заперечні речення)

Заперечення є однією з властивих усім мовам світу вихідних, семантично нерозкладних смислових категорій.

Заперечні речення — це речення з запереченням, тобто елементом значення речення, який вказує, що встановлений між компонентами зв'язок реально не існує або відповідне стверджувальне речення відкидається мовцем як хибне.

Розрізняють загальнозаперечні й частковозаперечні речення. У загальнозаперечних реченнях заперечення стоїть перед присудком (*Він не любить пустощі*), і таким чином здійснюється повне заперечення. У частковозаперечних реченнях заперечна частка стоїть перед будь-яким іншим членом речення (*Не кожному дано талант*), і в такий спосіб заперечується тільки частина якогось факту. Однак у деяких мовах ця відповідність між формою і змістом порушується. Так, у французькій мові частковозаперечне значення нерідко виражається запереченням перед присудком, оскільки в цій мові частка *ne* може стояти тільки перед дієсловом: *Il n'est pas venu très tard* «Він прийшов не дуже пізно». Тобто особливістю французької мови є формальне нерозмежування загального і часткового заперечення [Гак 1989а: 203].

Стосовно загальнозаперечних речень усі мови поділяють на мононегативні й полінегативні. У мононегативних мовах (англійській, німецькій та ін.) у

синтаксичній конструкції можливе тільки одне заперечення: англ. *Nobody has come* «Ніхто не прийшов», буквально *Ніхто прийшов*; *I never met her* «Я ніколи не зустрічався з нею», буквально *Я ніколи зустрічав її*; *Nobody knows about it* «Про це ніхто не знає», буквально *Ніхто про це знає*; *Nothing pleases him* «Ніщо йому не подобається», буквально *Ніщо йому подобається*; нім. *Niemand besucht mich* «Ніхто не відвідує мене», буквально *Ніхто відвідує мене*; *Er hat keine blasse Ahnung* «Він не має жодного уявлення», буквально *Він має жодне уявлення*; *Ich sehe nichts* «Я нічого не бачу», буквально *Я бачу нічого*; *Er hat etwas nie gesehen* «Він таке ніколи не бачив», буквально *Він таке ніколи бачив*.

У полінегативних мовах в одній синтаксичній конструкції вживається кілька заперечних елементів. Так, в українській мові (як і в російській та інших слов'янських), незважаючи на наявність заперечення в займенниках і прислівниках з *ні-* (*ніхто, ніщо, ніде, ніскільки, ніякий* тощо), а також заперечного займенника *жодний* (*жоден*), необхідне ще й заперечення *не* перед предикатом (*Ніхто не приходив; Ніщо не тривожить; Ніскільки не сумніваюся*). У цих мовах в одній синтаксичній конструкції можливі навіть три заперечення (*Нікому нема до нас ніякого діла*). Щодо української мови, то вона вирізняється серед інших слов'янських тим, що має розгалужену систему словотворчих елементів, які несуть у собі заперечення та утворюють синонімічні ряди: *ні-, ані-, обез-, зне-*, яким у російській мові звичайно відповідає один формант. Подвійне заперечення буває тільки в загальнозаперечних реченнях.

Стосовно заперечних конструкцій особливо вирізняється іспанська мова. Якщо займенники *nadie* «ніхто», *nada* «ніщо», *ninguno* «ніякий, жоден» стоять перед дієсловом, то заперечення *no* випускається (*Nada te pido, nada espero de ti* «Я нічого в тебе не прошу, я нічого від тебе не чекаю»; *Ninguna de allas puede hacerlo* «Ніхто не може зробити це»; *Nadie esta enfermo* «Ніхто не хворий», буквально *Ніхто є хворий*). Якщо ж названі займенники стоять після дієслова, то заперечення *no* перед дієсловом зберігається (*Tus palabras no tienen ninguna importancia* «Твої слова не мають жодного значення»; *No te pregunto nada* «Я тебе ні про що не запитую»; *No hemos visto a nadie* «Ми нікого не бачили») [Виноградов, Милославский 1986: 84]. Подібне спостерігається у

французькій мові. Тут заперечне слово вимагає заперечної частки, однак за відсутності заперечного слова частка підсилюється іншою часткою. Отже, французька мова також є мовою двох заперечень (*Personne n'est venu* «Ніхто не прийшов», *Je ne suis pas venu* «Я не прийшов»). У розмовному мовленні *ne* може зникати, і тоді французька мова наближається до монологативних мов (*Je vois personne* «Я нікого не бачу», буквально *Я бачу нікого*, що аналогічне англ. *I see nobody*) [Гак 1989а: 202].

Специфіка кожної з мов у засобах вираження заперечення найяскравіше виступає на лексичному рівні. Так, характерними для російської мови є заперечні інфінітивні речення з прислівником *незачем* (*Незачем было об этом говорить*), вираження заперечення заперечним словом *нет*, яке функціонує як безособове дієслово, заперечна частка, слово-речення, допустовий сполучник. В українській мові йому відповідає безособово-предикативне слово *немає*. Специфічними для російської мови є також заперечні конструкції зі словом *нельзя*, якому в українській мові відповідає заперечна частка *не* з предикативом *можно*. Своєрідним засобом вираження заперечення в українській мові є займенники *жодний, жоден*, які не мають заперечного префікса (*Жоден сміливець не наважувався перестрибнути через те провалля*). Аналогічним є хіба що німецьке *kein*, яке також не має заперечної морфеми і містить заперечення в своїй семантиці. Отже, специфічним навіть для таких близьких мов, як українська й російська, є наявність певних заперечних формантів, різна кількість компонентів у їхніх синонімічних рядах, певні типи словотвірних моделей лексем із заперечною семантикою, лексичні одиниці, які створюють односкладні заперечні конструкції, засоби підсилення й ослаблення заперечення.

Habeo- і esse-конструкції

Мови світу різняться синтаксичними конструкціями, які служать для вираження значення «мати, володіти». Такі конструкції називаються посесивними. За цими конструкціями мови поділяють на дві групи: 1) мови, в яких посесивна конструкція будується з переднім дієсловом із значенням «мати»; 2) мови, в яких

посесивна конструкція включає дієслово-зв'язку зі значенням «бути». Перші мови називають habeo-мовами (лат. *habeo* «маю, володію»), а другі — esse-мовами (лат. *esse* «бути»). До habeo-мов належать усі західноєвропейські мови. Пор. нім. *Ich habe neue Bücher* «У мене є нові книжки», буквально *Я маю нові книжки*; англ. *I have a brother* «У мене є брат», буквально *Я маю брата*; франц. *Il a un enfant* «У нього є дитина», буквально *Він має дитину*. Класичним прикладом esse-мов є російська мова (*У него есть брат*; *У них есть машина*). До esse-мов належить також фінська мова (*Häne-llä on auto* «У нього є машина»). Українська мова займає ніби середнє становище, оскільки в ній як абсолютно рівнозначні функціонують обидві конструкції (*Я маю брата* і *У мене є брат*; *Я маю час* і *У мене є час*). А. Мейє вважав, що habeo-конструкції є семантично похідними від esse-конструкцій [Meillet 1924].

Актуальне членування речення

У комунікативному синтаксисі актуальне членування речення — це членування висловлення на дві частини — тему (дане, основа, відоме) і рему (нове, ядро, повідомлюване). Воно є універсальним явищем комунікативного синтаксису.

Специфічним для мов є не сам процес актуального членування, а спосіб вираження актуального членування, тобто формальні ознаки, які вказують на те, чи виступає певний член речення як тема або як рема.

Мовам світу властива система засобів вираження комунікативного навантаження членів речення, які, взаємодіючи, функціонують у кожній мові за певними встановленими в ній нормами. Ці засоби і правила їх функціонування зумовлені особливостями граматичної будови кожної з мов.

Для актуального членування речення в мовах світу залучені просодичні, синтаксичні й лексичні засоби.

Просодичні засоби. Універсальним і найбільш одностороннім просодичним засобом комунікативного членування речення є інтонація (*Цей вірш написав Шевченко. Шевченко написав цей вірш*; *Die Tagung dauerte zwei Stunden* «Засідання тривало дві години». *Zwei Stunden dauerte die Tagung*). Логічний наголос (у тексті

логічно наголошені члени речення виділені) вказують на нове (рему). У мовах із вільним порядком слів (українській, російській тощо) інтонаційно може бути виділене будь-яке слово у фразі незалежно від його місця. У французькій мові логічний наголос може падати лише на слово в кінці синтагми (логічний наголос пов'язаний із синтаксичною будовою речення). Щоб виділити слово логічним наголосом, необхідно побудувати речення так, щоб це слово опинилося в кінці речення. Однак дія інтонації виявляється тільки в усному мовленні. У писемному мовленні на актуальне членування вказують інші засоби (синтаксичні й лексичні), які в усному мовленні взаємодіють із інтонацією.

Синтаксичні засоби. До них належать порядок слів, пасивні конструкції та певні типи односкладних речень. Порядок слів є найважливішим власне синтаксичним засобом актуального членування речення. Його важливість у мові залежить від того, вільним чи фіксованим і якою мірою фіксованим є він у мові. Що вільніший порядок слів, то більша його питома вага в актуальному членуванні речення. Так, українська мова з її вільним порядком слів надзвичайно широко використовує для актуального членування просте переміщення членів речення. Це стосується всіх членів речення, які, звичайно, тут розташовуються за принципом: спочатку йде тема, а за нею рема. Іншу картину маємо в мовах із фіксованим порядком слів. Так, у французькій мові, де підмет займає перше місце, а дієслово з додатком — друге, щоб поставити в кінцеву позицію певний член речення, необхідно перебудувати речення таким чином, щоб потрібне слово виявилось в кінці речення в функції присудка або другорядного члена. Для цього використовують заміну активної конструкції пасивною (*Pierre a apporté ce livre* «П'єр приніс цю книжку» → *Ce livre a été apporté par Pierre* «Ця книжка принесена П'єром»). Подібне властиве й англійській мові (*David loves Margaret* «Девід любить Маргарет» → *Margaret is loved by David*, буквально *Маргарет любима Девідом*). Застосовується також трансформація двоскладного речення в безособове або неозначено-особове (*Un train est arrivé* «Потяг прибув» → *Il est arrivé un train* «Прибув потяг») і використовуються інфінітивні конструкції з *faire* «робити», *laisser* «залишати», *voir* «бачити» (*Les fleurs* (тема) *s'ouvrent de chaleur* «Квіти розкриваються від спеки» →

La chaleur fait ouvrir les fleurs (рема) «Спека змушує квіти розкриватися»; *Les bêtes* (тема) *passent par cette ouverture* «Тварини проходять крізь цей отвір» → *Cette ouverture laisse passer les bêtes* (рема) «Цей отвір дозволяє тваринам пройти») та дієслова-конверсиви, які описують один і той самий процес із протилежних точок зору (*Les camarades M. et N.* (тема) *font partie de la délégation de cette ville* «Товариші М. і Н. входять до складу делегації цього міста» → *La délégation de cette ville comprend les camarades M. et N.* (рема) «Делегація цього міста включає товаришів М. і Н.») [Гак 1989а: 209—210].

Інша картина спостерігається в німецькій мові, де поряд із елементами вільного словопорядку є елементи твердого порядку слів, що обмежує використання порядку слів для актуального членування речення. Тут порядок слів не може бути використаний для актуального членування присудків, які займають суворо фіксоване місце в реченні; до того ж, фіксоване місце присудка обмежує рухомість інших членів (друге місце, а при складній формі й останнє в розповідних реченнях займає присудок, через що ці місця недоступні для інших членів речення). Внаслідок цього в німецькій мові рема стоїть не на останньому, а на передостанньому місці (*Dieses Gedicht hat Heine geschrieben* «Цей вірш написав Гейне»).

Як у французькій та українській мовах, у німецькій мові для актуального членування використовується трансформація активної конструкції в пасивну (*Dieses Gedicht ist (wurde) von Heine geschrieben* «Цей вірш написаний Гейне»).

Лексичні засоби. Серед них найпотужнішим засобом вираження актуального членування речення в артиклевих мовах є артикль. Означений артикль є сигналом теми, а неозначений — реми. Пор.: англ. *The teacher came into the classroom* «Учитель увійшов до класу» і *A teacher came into the classroom* «До класу увійшов якийсь учитель»; нім. *Durch die Straße ging der Mann* «Чоловік ішов вулицею» і *Durch die Straße ging ein Mann* «Вулицею йшов якийсь чоловік».

До лексичних засобів актуального членування належать також прикметники, займенники, числівники, частки, сполучники: укр. *певний, невідомий, незнайомий, цей, той, якийсь, один, тільки, ще* тощо; рос. *же, именно, даже, -то, ведь, только, что касается*; франц.

donc «же», *notamment* «саме, якраз, особливо», *précisément* «саме, якраз, точно», *quant à* «що стосується»; нім. *auch* «також, і», *sogar* «навіть», *nicht einmal* «навіть не», *gerade* «саме, якраз», *ja*, *doch* «адже, таж», *nur* «тільки» тощо.

Отже, відмінності в актуальному членуванні речення в різних мовах стосуються як того, які засоби (просодичні, синтаксичні чи лексичні) для цього використовуються, так і питомої ваги кожного з них у цьому процесі.

Запитання. Завдання

1. Які переваги відмінкової граматики Ч. Філлмора в зіставних дослідженнях синтаксису?
2. За якими параметрами можна зіставляти словосполучення різних мов? Охарактеризуйте за цими параметрами словосполучення української мови і тієї іноземної мови, яку ви вивчаєте.
3. Чим різняться в мовах світу двоскладні й односкладні речення? Зіставте типи односкладних речень в українській мові і тій іноземній мові, яку ви вивчаєте. Які помилкові ідеї трапляються в науковій літературі стосовно впливу структурних типів речень на мислення і поведінку носіїв певної мови?
4. Які типи порядку слів існують у мовах світу? Що слід брати до уваги в зіставних дослідженнях порядку слів? Аргументуйте свою відповідь фактами з різних мов.
5. У чому виявляється своєрідність членів речення в різноструктурних мовах?
6. Які відмінності у вираженні заперечення існують у різних мовах? Охарактеризуйте мононегативні та полінегативні мови.
7. У чому сутність *have*- і *esse*-конструкцій? Як розподілені за ними індоєвропейські мови?
8. У чому полягає специфіка мов щодо актуального членування речень?

Література

- Korunets I. V. Contrastive Typology of the English and Ukrainian Languages. — Вінниця, 2003. — С. 281—449.
- Жлуктенко Ю. О. Порівняльна граматики української та англійської мов. — К., 1960. — С. 118—156.
- Аракин В. Д. Сравнительная типология английского и русского языков. — Л., 1979. — С. 146—212.
- Гак В. Г. Сравнительная типология французского и русского языков. — М., 1989. — С. 170—216.
- Крушельницкая К. Г. Очерки по сопоставительной грамматике немецкого и русского языков. — М., 1961. — С. 173—262.

Швачко К. К. и др. Введение в сравнительную типологию английского, русского и украинского языков. — К., 1977. — С. 119—147.

Андерш Й. Ф. Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською. — К., 1987.

Бенвенист Э. Относительное предложение, проблема общего языкознания // Принципы типологического анализа языков различного строя. — М., 1972. — С. 153—158.

Мельничук А. С. Порядок слов и синтагматическое членение в славянских языках. — М., 1958.

Мещанинов И. И. Номинативное и эргативное предложения: Типологическое сопоставление структур. — М., 1984.

Озерова Н. Г. Средства выражения отрицания в русском и украинском языках. — К., 1978.

Почепцов Г. Г. Семантичні ролі (деякі аспекти контрастивного дослідження) // Нариси з контрастивної лінгвістики. — К., 1978. — С. 42—48.

Сопоставительная грамматика русского и украинского языков. — К., 2003. — С. 428—529.

Шутова Е. И. К проблеме типологически существенных параметров сопоставления синтаксических структур // Лингвистическая типология. — М., 1985. — С. 152—158.